

SRI
A THESIS ON TARKA ŚĀSTRA

BY
P. B. ANNANGARACHARI, (Siromani),
Research Scholar.

U. V. V. SANSKRIT COLLEGE,
SRIPERUMBUDUR.

1934

S.V.O. College
Library.

TIRUPATI.

Acc. No. 32192

Date — — — — —

A THESIS ON TARKA SASTRA

TABLE OF CONTENTS.

CHAPTER I.

I. Introductory :

- (a) The characteristics of Darsana Sastras and their classifications.
 - (b) On the followers of the Darsanas.
2. The characteristics of the Orthodox systems and proofs to maintain that Nyaya and Vaiseshika darsanas fall under that School.

CHAPTER II.

On Nyaya Darsana :

1. The origin of Nyaya Sastra.
2. An enquiry into the different names of the Darsana of Akshapada.
 - (a) The need for naming a Darsana or School.
 - (b) That Akshapada's Darsana stands the test of a Sastra.
 - (c) The different names of Nyaya Darsana.

(d) Reasons for such names.

3. On the Importance of Nyaya Darsana.

(a) That references are found in the writings of sages and saints.

(b) That it is an Atmavidya.

(c) Reconciliation of certain charges levelled against the Nyaya Darsana.

(1) Refuting the observations made on the point by Vindyeswari Prasada Dwivedi in his masterly introduction to Nyayavartika.

5

(2) Refuting the conclusions arrived at by S. C. Vidyabhushan.

4. On the Authorship of Nyaya Darsana :

(a) On the name of the Author.

1.

(b) On Gotama.

2.

(1) References in Vedic Texts on Gotama.

3.

(2) Mention of two Gotamas.

(3) The view of Vindyeswari Prasada Dwivedi in his introduction to Nyayavartika.

4.

5.

- (4) A refutation to the above view.
 - (5) That Raghugana Gotama is a descendent of Gotama.
 - (6) That the descendents of Gowtama separated themselves into ten groups and that Raghugana Gotama was the head of one such group.
 - (7) That the author of Nyaya Darsana must be a descendent of Gotama.
5. That all the five chapters of Nyaya Darsana are the works of Gowtama the position of S C. Vidyabhushan criticised.

CHAPTER III.

On Vaiseshika Darsana :

- 1. The origin of Vaiseshika Darsana.
- 2. Answering the objections to the commencement of works in general and Vaiseshika Darsana in particular.
- 3. On those that take up a systematic study of these orthodox Schools.
- 4. On the different names of Kanada's system.
- 5. On the authorship of Vaiseshika Darsana.

- (a) That the Authors of Nyaya and Vaiseshika Darsanas were contemporaries and that both studied under the same Guru (Preceptor)
- 6. That Vaiseshika Darsana is older than the commentaries on Nyaya Darsana.

CHAPTER IV.

The chronological order of the six systems of Philosophy :

1. The chronological order of Nyaya and Vaiseshika Darsanas.
 - (a) The same conception of the individual soul in both the systems.
 - (b) Materials for placing Nyaya Darsana prior to Vaiseshika Darsana.
2. On the six systems of Philosophy.
3. On the material cause of the Universe
4. That the Nyaya-Vaiseshika Darsanas are prior to Kapila and Patanjala systems.
5. A refutation of the views of the Author of Nyayakosa.
6. That the Brahma Mimamsa is posterior to both the Nyaya-Vaiseshika Darsanas.

7. That the Purvamimamsa is posterior to both the Darsanas.

(a) That sound (sabda) is transient is the concept of Nyaya-Vaisheshika Schools.

(b) Refuting this, Purvamimamsa maintains that sound (sabda) is eternal.

CHAPTER V.

A critical study of the commentaries on Nyaya Vaisheshika texts.

1. On Nyaya Bashya (commentary on Nyaya Darsana)
 2. On the Authorship of Nyaya Bashya. (Views of S. C Vidyabhushan criticised).
 3. On the Vaisheshika Bashya (commentary on Vaisheshika Darsana).
 4. A criticism of the conclusions of Chandra Kanta Bhattacharya that Prasastapada Bashya does not stand the test of a Bashya.
 5. Comparative merit and demerit of the several commentaries on Vaisheshika Darsana.
-

य
प्र
व
ह
ना
ना
नो

उ

श्रीमते रामानुजाय नमः

॥ प्रशस्तिपत्रिका ॥

सोऽयमिह वाच्यमानोऽस्माभिरध्यक्षितप्रकृतिर्ज्यायान् विमर्शः । यथासमयं
विषयं चाऽवधारितप्रकृतेरामुप्यायणः । नचेदमदसीयं दूषणं यददसीयं कार्यं
पञ्चार्थगोचरा प्रतिपत्तिः । भवति हि विशृङ्खलपदार्थानुभवश्शृङ्खलितपदार्थपर्य-
ववाक्यार्थापूर्वतानुपमर्दनः । अयमेव च कविसमयो यदनादिसिद्धेऽप्येव विशृ-
ङ्खलपदार्थेषु शृङ्खलाविशेषोत्प्रेक्षणाधीनं चमत्कारातिशयाधानशक्त्याधानम् । तदयं
प्राप्तार्थाधिगमः । अनधिगतार्थाधिगमस्त्वयं विचित्रार्थगोचरश्चमत्कृतिविशेषावि-
त्तीति साधीयानयं विमर्शः । क्वचिन्नवीनपथसञ्चरणचातुरीं कुत्रचित्प्राचीनप्रस्था-
नानपाटवमन्यत्र विमर्शकपथावमर्शवैभवमुपदर्शयन्नयं हृद्यो विमर्शः ॥

वेदान्तवर्धिनी संस्कृतकलाशाला,

श्रीभूतपुरी.

31-7-34.

इति

ति. आसूरि, रामानुजाचार्यः,

उभयवेदान्तवर्धिनी ग्रन्थनाध्यक्षचरणाः

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

प्रस्तावना.

अथ तावत्संमुख्य प्रकाश्यते तर्कशास्त्रनिरूपणसमाख्याकः प्रबन्ध उल्लासपञ्च-
कपरिकर्मितो राजकीयैर्मद्रनगरप्रान्तीयविद्याविभागाधिकारिभिस्तर्कशास्त्रविमर्शननि-
युक्तेन तत्पोषितेन मया । तर्कशब्दितमानमेयप्रतिपादकयोन्यायवैशेषिकयोर्द्वयोरेव
च विमर्शकेनाभावि तर्कशास्त्रविमर्शनप्रवृत्तेन मया । तर्कशब्दो हि व्युत्पत्तिभेदेन
मानमेययोर्वर्तत इति । तत्र तावत्प्रथमोल्लासे न्यायवैशेषिकविमर्शविषयकप्रेक्षावत्प्र-
वृत्त्यौपयिकं न्यायवैशेषिकयोरास्तिकदर्शनत्वमुपपादितम् । द्वितीयतृतीययोश्च न्याय-
वैशेषिकयोरवतारप्रकारसमाख्याभेदावभ्यर्हितत्वप्रकारः प्रणेतृपुरुषविशेषौ च सप्रपञ्चं
निरूप्यन्ते विद्याभूषणन्यायवार्तिकभूमिकाकृन्मतप्रतिक्षेपेण । द्वितीय आन्वीक्षक्याः
पञ्चाध्यायीत्वं च विद्याभूषणपक्षप्रतिक्षेपेण व्यवस्थाप्यते । चतुर्थोल्लासे च न्याय-
कोशकारमतखण्डनेन षड्दर्शनीपौर्वापर्यं निरूप्यते न्यायवैशेषिकयोस्सकलेतः । अस्तिक
दर्शनप्राचीनत्वलक्षणस्वभावविशेषपरिच्छिद्यै । पञ्चमोल्लासे च न्यायवैशेषिकभाष्याणि
तत्प्रणेतारो वैशेषिकव्याख्यानसामञ्जस्यादि च निरूप्यन्ते विद्याभूषणचन्द्रकान्तमत
प्रतिक्षेपेण । अनेन च तर्कशास्त्रनिरूपणग्रन्थेनावगन्तव्या अनेके न्यायवैशेषिकस्व-
भावाः प्रतिपाद्यन्त इति समग्रग्रन्थदर्शनामपरोक्षम् । विमर्शविनियोजितकालपरि-
मितेन्यायवैशेषिकव्याख्यापरिशीलने कियदेव व्यापृतम् । सकलन्यायवैशेषिकव्याख्या
परिशीलनं हि पुरुषायुषैकसाध्यमिति । अतत्याश्च प्रमादायातास्सर्वेऽपि दोषाः प्रेक्षा
वद्भिर्दयया मर्षणीयाः । शुद्धशब्दस्वरूपावेदकपत्रिकापि संयोजिता वर्तते । समग्र-
ग्रन्थसमालोकेनेनात्रत्यगुणग्रहणेन चानुप्राह्योऽयमिति साञ्जलिबन्धं प्रेक्षावतः प्रार्थय ।
तर्कशास्त्रविमर्शननियोजकेष्वसत्पोषकेषु चास्सदीयां कृतज्ञतां सप्रेम प्रकटीकरोमि ॥

उभयवेदान्तवर्धिनी संस्कृतकलाशाला,

श्रीभूतपुरी.

30- 1-34

इति सविनयमावेदयिता

प्र. अण्णङ्गराचार्यः

प्रबन्धा ।

पु.सं

१

२

३

४

५

६

७

८

९

१०

११

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

शोधनिका

पु.सं. पङ्क्तिः स.

१	११	यथाह ।
२	१४	सेत्स्यति ।
"	"	वर्तिना ।
३	२४	बोधयम् ।
४	२३	वैशेषिक ।
६	२०	वेदार्थ ।
७	१६	पहति ।
"	२७	भाष्यजातमवर्तयत् ।
८	२६	ऽत्रैवो ।
९	१७	परिकीर्तित ।
१०	१३	संस्पर्शि ।
"	१४	लोके ।
"	२०	व्यवस्थापकत्वम् ।
"	२१	प्रधानता ।
२	१९	गमाश्रित ।
३	२५	उदाहरणम् ।
४	१६	ऽवगम्येत ।
"	२६	समाख्या ।
"	२७	विषयत्व ।
५	१३	याज्ञयवल्क्य ।
"	२५	स्वामिनि ।
६	२६	विजयनगर संस्कृत- ग्रन्थमाला ।

पु.सं. पङ्क्तिः सं.

१७	१९	ऽऽन्वीक्षकी ।
"	२२	तर्क ।
१८	५	दवतारेण ।
"	१८	पदार्थो ।
१९	१२	तर्केण ।
"	२७	पनिषद् ।
२१	१९	साङ्ख्य ।
२२	४, ६	वातिक ।
"	८	निदिष्टम् ।
"	२४	उपपादितम् ।
"	"	ऽभ्यर्हितत्वम् ।
"	२६	प्रतिपादितम् ।
२३	१२	पादे ।
२४	२१	बहुलम् ।
"	२६	वार्तिक ।
२५	१२	पूर्वः ।
"	१३	निदिष्टो ।
"	१४	रहूगण ।
"	२६	द्रष्टव्यम् ।
२६	२	विषये ।
२७	१०	गोतमस्य ।
"	१५	ज्येष्ठ ।
"	२६	परंतु ।

पु.सं. पङ्क्तिः सं.

२८	६	प्रतिपादनम् ।
"	२१	पुरुष ।
२९	५	पुरुष ।
"	८	निरूपकस्य ।
"	२८	दर्शन ।
३०	२५	वैशेषिक ।
"	२७	मर्थ ।
३२	२१	सर्वलेत्यतः पूर्वं सर्व- देति योज्यम् ।
३३	२७	प्रकरणे ।
३४	५	वैशेषिक ।
३५	३	पारलौकिक ।
३७	५	समाख्यानिरूपणम्
"	२६	वैशेषिकम् ।
३९	१४	दर्शन ।
"	२३	प्रवृत्तये ।
"	२७	हि ।
४१	२	कणभक्षो ।
४२	"	निर्देशः प्रतिपाद्य ।
"	११	तर्कशास्त्र ।
४३	२	व्यप ।
"	११	श्रीधरो ।
४४	२२	प्रतिपदितम् ।
"	२६	ब्रह्मदः :
४५	७	वाचित्वम् ।
"	१८	पवर्ग ।
"	२५	गम्यते ।

पु.सं. पङ्क्तिः सं.

४८	२३	इजेया ।
"	२५	मनोनिरूपणैक
५१	२२	निबन्धनोऽपीत्यतः करणत्वेति योज
५४	२६	विलक्षणात्मनि
५५	१२	अयावद्भूय ।
"	१८	गुणास्तावद ।
५६	५	निरूपणैकमत्या तिपादनम्
५७	१०	दर्शन ।
५८	७	संस्पृशिन्यो ।
"	१४	बादरायणेन ।
५९	१३	शरणैर्द्विजैः ।
"	२४	शाब्दार्थविशेष
६०	२२	अभाषिष्ट ।
६१	१०	महर्षि ।
६२	१८	साङ्ख्य ।
६३	२०	कश्चिद्विशेष ।
६४	९	प्राक्तनत्वम् ।
"	१८	शक्त्यावेशस्य ।
६६	१०	चेन्मैवं ।
"	१४	चेन्नित्य ।
६७	१३	रूपमरस ।
६१	२०	शब्दा ।
७७	१४	सूत्राणां ।
७८	२-२	शाङ्कर ।
एवं अशुद्धयन्तरनिराकरणमपि		प्रेक्षावद्धिः कार्यम् ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

तर्क शास्त्र निरूपणम् ॥

न्यायवैशेषिकयोरास्तिकदर्शनत्व निरूपणम् ॥

तर्कशास्त्रनिरूपणोपोद्धातः॥

अथ खलु संस्कृतवाङ्मयं बहुधाऽवस्थितं सशिरस्का वेदा शिक्षाव्याकरण-
च्छन्दोनिरुक्तज्योतिषकल्पा स्मृतिव्यपदेशभाञ्जि धर्मशास्त्राणीतिहासपुराणानि दर्श-
नानि काव्यनाटकाख्यानकाव्यायिकाप्रभृतीनि तद्व्याख्यानानि चेति ॥

तत्र तावदधिदर्शनं प्रवर्तमानं हे ।

॥ दर्शनलक्षणं तद्विभागश्च ॥

दर्शनं नाम वस्तुतत्त्वनिरूपकोऽभ्यर्हितपुरुषप्रणेतृकश्शब्दसन्दर्भविशेषः ।
यथाऽहं न्यायकोशकारो दर्शनशब्दनिर्वचनेः—

“दर्शनं तत्त्वज्ञानसाधनं शास्त्रम्” इति

तच्च द्विविधं बाह्यमान्तरञ्चेति । अत्र बाह्यत्वमान्तरत्वञ्च वेदाऽपेक्षं वेदि-
तव्यम् । तत्र बौद्धचार्वाकादि वेदबाह्यम् । न्यायवैशेषिकसाङ्ख्ययोगमोमांसाश्च वेदा-
न्तरत्वेन गण्यन्ते । दर्शनानां तावद्वेदबाह्यत्वं वेदप्रामाण्यप्रतिक्षेपकत्वरूपं वेदान्त-
रत्वं च तेषां वेदप्रामाण्यप्रतिपादकत्वरूपं मन्तव्यम् ॥

तत्र वेदबाह्यानि दर्शनानि परिगृह्णन्तो नास्तिकाः कथ्यन्ते । वेदबाह्यानां
दर्शनानां नास्तिक्यायुक्तं तदनुवर्तिनामपि तत् । दर्शनानां पुनस्तत् । “नास्तिक्य-
वादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं पर” मिति हरिवंशवचनप्रतिपन्नम् ॥

वेदान्तराणि च दर्शनानि परिगृह्णन्त आस्तिका व्यपदिश्यन्ते । वेदान्त-
राणां दर्शनानामास्तिक्यायुक्तं तदनुवर्तिनामपि तत् । दर्शनानां चास्तिक्यं

१“द्वौ योगौ द्वे च मीमांसे द्वौ तर्काविति षड् बुधाः शास्त्राण्याहुः” रित्यभियुक्तं वचनेन न्यायादेर्यथावस्थितार्थशासकत्वलक्षणशास्त्रता प्रतिपादकेनाऽवगम्यते ॥

दर्शनानामास्तिक्यं नास्तिक्यं च वेदप्रामाण्याद्यस्तिताप्रतिपादकत्वरूपं, तन्नास्तिताप्रतिपादकत्वरूपं चेति बोध्यम् ॥

॥ पुरुषभेदनिरूपणम् ॥

दर्शनभेदाऽधिकृतानां च पुरुषाणामास्तिकनास्तिक्यपदेशविभागो वेदप्रामाण्याभ्युपगमाऽनभ्युपगमलक्षणो वरीवर्ति नास्तिकसम्बन्धिन्या वैदिकार्थविग्रहेऽपि तत्तदर्थप्रतिपादकान्नायविमतिपूर्वकत्वात् ।

निरीश्वरसांख्यप्रवर्तकश्च कपिलो वेदप्रामाण्यवादी शोचनीय एव दैवहृतव न पुनर्नास्तिकत्वेन गर्हणीयः वस्तुतस्त्वीश्वराऽनभ्युपगमलक्षणं तस्याऽपि नास्तिक्यं स्थितमेव ॥

न्यायवैशेषिकयोः पुनः*साम्नायप्रामाण्येश्वरनिरूपकयोरास्तिकदर्शनत्वमेव स्याति । तदनुब्रूतेनामास्तिक्यञ्च ।

॥ इति तर्कशास्त्रनिरूपणोपोद्धातः ॥

टिप्पणी—*अत्र न्यायवैशेषिकयोरास्तिकदर्शनत्वपरिचायकान्नायप्रामाण्येश्वरनिरूपणयोः कञ्चिदर्थं प्रतिपादयामस्तयोः पौर्वापर्यनिर्णयाय ।

॥ न्यायवैशेषिकयोराज्ञायप्रामाण्यसमर्थनैकरूप्योपपादनम् ॥

न्यायवैशेषिकदर्शने तावदाप्तप्रणीतत्वादाम्नायस्य प्रामाण्यसिद्धिं प्रतिपादयतः । तथाहि, २“मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्या” इति न्यसूत्रम् ।

एतत्सूत्रघटकस्तावत्तच्छब्दः “तदप्रामाण्यं” इति सूत्रप्रकृताऽऽज्ञाय आप्तशब्दश्च वेदवक्तृपरः । तत्प्रामाण्यस्यैव तत्प्रणीताज्ञायप्रामाण्यव्यवस्थापकसम्भवात् । आप्तशब्दितस्य वेदवक्तुः प्रामाण्यञ्च प्रमाऽविनाभाव एव प्रमाश्रय

१. वचनमिदं न्यायकोशकृता दर्शनशब्दनिर्वचन उपात्तम्. २. न्यायदर्शने अध्याये, १ आन्हिके, ६८ सूत्रम्.

१. न्यायवैशेषिकयोरस्ति कदर्शनलक्षणोपपादनम् ॥

सदर्शनानि तावत्संसारानिना पच्यमानानां चेतनानामनुग्रहकृते परमकारु-
पर्यवसायी । यथोक्तं १न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः “प्रमासमवायो हि प्रमातृ-
व्यवहारनिमित्तम् । प्रमायात्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रमाणव्यवहारनिमित्तं ।
तदुभयञ्चेश्वर” इति । प्रमाऽविनाभावश्च करणतयाश्रयतया वा ॥

प्रत्यपादयच्च माधवाचार्यस्सर्वदर्शनसङ्गहेऽक्षपाददर्शन ईश्वरसाधारणं
प्रमाणलक्षणम् “साधनाश्रयाऽव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणं” इति ग्रन्थेन ।

तदेवं “तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्या” इति न्यायसूत्रखण्डेन वेदवक्तृ-
प्रमात आम्नायप्रामाण्यं समर्थितं । “तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्य” इति वैशे-
षिकसूत्रघटकश्च तच्छब्दो बुद्धिस्थपरामर्शकतास्वभावो निखिलजगत्करणौपयिकनि-
त्याऽपरोक्षसर्वविषयप्रमासमवायिनमीश्वरमाचष्टे । सर्वज्ञप्रणीतत्वादाप्तायस्य प्रामाण्यं
साधोय इति सूत्रेऽस्मिन् प्रतिपाद्यते । न्यायवैशेषिकयोश्चाप्तायप्रामाण्यसाधक-
हेतूक्तवैचित्र्यमेव । नत्वर्थवैचित्र्यमिति सिद्धं तयोराप्तायप्रामाण्यसमर्थनैकरूप्यम् ।
इति ॥

॥ अथेश्वरविषये न्यायवैशेषिकयोरस्ति कन्त्योपपादनम् ॥

निखिलकार्यवर्गकर्तारमस्मदादिविलक्षणञ्चेश्वरं न्यायवैशेषिके प्रतिपादयतः । यथा,

“तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्या” इति न्यायसूत्रखण्डस्तावदाप्तायप्रामाण्यप्रयो-
जकप्रामाण्याश्रयमीश्वरं प्रतिपादयति । “तत्कारितत्वादहेतु” इति (न्या. ४, अ.
१, आ. २१) न्यायसूत्रञ्च निखिलजगत्कर्तारं तम् ।

कस्मात्पुनरक्षपाद स्वीये दर्शन ईश्वरं न लिङ्गैर्व्यवस्थापयाञ्चकार? । प्रमाण-
निरूपणप्रवृत्तत्वादेव । आप्तप्रामाण्यादाम्नायप्रामाण्यं प्रतिपादयन् पुनरक्षपादो
हेतुसिद्धिं प्रेक्षावत्सम्पाद्यां जानन्नेश्वरसाधने व्यापृतवान् ।

टीका—१. अत्रेदं बोध्यम् । प्रमाणत्वातुर्विव्यप्रतिपादकसूत्रस्य प्रमितिकरणविभाग-
परत्वात्, प्रलक्ष एवेश्वरप्रमाणस्याऽन्तर्भावाद्वा नेश्वरप्रामाण्ये दोष इति । २. वैशेषिकदर्शने
१, अध्याये १, आह्निके ३. सूत्रम् ।

णिकैः परमर्षिभिः प्रवर्तितान्यपुनरावृत्तिलक्षणनिश्चयसोपायप्रतिपादकानि । तेष्व-

टि-कणभक्षमुनिश्च प्रमेयनिरूपणप्रवृत्तो न्यायप्रतिपादितमाम्नायाऽप्रामाण्य-
प्रतिक्षेपेणाम्नायप्रामाण्यसाधनमीश्वरोक्तत्वहेतुकं जानन् ईश्वरलिङ्गप्रतिपादनेना-
म्नायप्रामाण्यसाधकहेत्वसिद्धिं श्रय्यहर्षति । तथाहि ॥

ईश्वरलिङ्गं नामरूपात्मकः कृत्स्नकार्यवर्गो वेदवाक्यानि चेति द्वयं प्रति
पादयत् तावत्

“संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्” (वै-२. अ १. आ १८)

“बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे” (वै-६. अ १. आ १.) इति वैशेषिक
सूत्रद्वयमुपलभ्यते ।

तत्र द्वितीयं सूत्रं वेदवाक्यानां परमुत्पापेक्षसिद्धीनां वक्तृबुद्धिपूर्वकत-
प्रतिपादयत्कृत्स्नवेदवाक्यरचनासमर्थवेदार्थविज्ञानाश्रयपुरुषभौग्यसत्तामावेदयति। वेद-
वाक्यरचनौपयिकशरीरविशेषे चेश्वरीये जीवीयकर्मण एव हेतुत्वमनुसन्धेयं
नचान्यदयकर्मणोऽन्यशरीरारम्भकत्वाऽनुपपत्तिः । भार्यादिशरीरस्य भर्त्राद्यदृष्टहेतु-
कताया दर्शनात् । तथाप्यन्यशरीरस्याऽन्यादृष्टमात्रहेतुकत्वमदृष्टमिति चेत् । तत्
किं ? नहि भार्यादिशरीरस्य शरीरत्वनिबन्धनं स्वकर्मारभ्यत्वं । किन्तर्हि ?
स्वकर्मफलाऽनुभवनिवन्धनं । अतश्चोभयाऽदृष्टकारितमुभयोपभोगसाधनमेव शरीरम-
कर्मिण ईश्वरस्य न घटते । न तु शरीरत्नान्यान्यनिषेधः प्राप्तोतीति ॥ नचैतादृशं
शरीरित्वं संसारितां भगवत आपादयति । स्वकर्महेतुकशरीरसम्बन्धस्थैव तदापाद-
कत्वात् ॥

तमिमं वेदोच्चारणौपयिकशरीरपरिग्रहमीश्वरस्य न्यायाचार्योदयनो न्यायकुतु-

टी-१. अत्रेदमवधेयम् । “तस्मादागमिक” इति (वै. २-१-१७) सूत्रप्रतिपा-
द्याम्नायप्रामाण्यकथन्ताशङ्क्यामीश्वरप्रकरणारम्भोपलम्भाद्विशेषिकगतस्येश्वरप्रकरणस्याऽऽम्नायप्रा-
माण्यमाधकहेत्वसिद्धिपरिहारपरत्वमवगम्यते । किञ्च, ईश्वरोक्तत्वादास्यास्य प्रामाण्यमिति
प्रथमाध्याये प्रतिजज्ञे । द्वितीय ईश्वरसिद्धिप्रकारमवर्णयत् । पष्ठे वेदानामीश्वरोक्तत्वं प्रत्यपाद-
यत् । ईश्वरवचनादास्यास्य प्रामाण्यं निगमयंश्च शास्त्रमुपसंज्ञहार कणभक्षमुनिः । अतश्च
काणादस्याम्नायप्रामाण्यवस्थापकत्वं शक्याऽवगममिति ॥

न्यतमं न्यायदर्शनम् । प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञाननिश्चयसोपायत्वप्रतिपादकं प्रमा-
णादिनिरूपकञ्चेदं सम्भावयति स्वमास्तिकदर्शनम् ॥

माञ्जलौ द्वितीयस्तवके सर्गप्रलयोपपादकद्वितीयश्लोकव्याख्यानावसरे समयौपयिकं
घटादिकार्थव्युत्पत्त्यौपयिकञ्चेत्शरीरं शरीरपरिग्रहं प्रतिपादयन्नभ्यनुजानाति ॥

अतस्सिद्धमीश्वरस्य वेदवक्तृत्वम् । कुतस्तर्हि बुद्धिमत्पूर्वकत्वमेव वेदवा-
क्यानां नाऽसूत्रयत् कणभक्षः । सूत्रलाघवेऽत्यादरादेव ।

॥ अथ वेदवाक्यप्रयोजकज्ञानापरोक्ष्यप्रतिपादनम् ॥

वेदवाक्याधीनसिद्धिकञ्च कृत्स्नवेदार्थविज्ञानमपरोक्षरूपमेव । नहि तज्ज्ञानं
शब्दान्तरमजीजनदित्यत्र प्रमाणमस्ति । नाऽपि लिङ्गं । कृत्स्नवेदार्थाऽनुमापकलि-
ङ्गाभावात् । भावे वा तज्ज्ञानं किं लैङ्गिकमाहोस्विदपरोक्षं । ईश्वरज्ञानाऽपरोक्षता-
विद्वेषिणः तस्याऽपि लैङ्गिकत्वस्वीकारेऽनवस्था प्रसज्येत । द्वितीये तु वेदार्थ-
विज्ञानस्यैवाऽपरोक्षभावस्वीकार्यः । नत्वप्रामाणिकलिङ्गदर्शनस्य । किञ्च, १कार्याऽनु-
मानसिद्धस्य सर्वविषयस्य प्रमात्मकस्य नित्याऽपरोक्षज्ञानस्यैवेश्वरीयस्य कृत्स्नवेदार्थ-
विषयतया सिद्धं वेदार्थज्ञानापरोक्ष्यं । नञ्चेकत्रैव ज्ञाने परोक्षत्वाऽपरोक्षत्वं समा-
वेशमर्हति इति ॥

॥ अथ वेदार्थविज्ञानयाथार्थ्यं निरूपणम् ॥

नन्वथापि वेदार्थविज्ञानयाथार्थ्यं कथं निर्णयं ? ननूक्तं २कार्योपादानगोचरं
ज्ञानं प्रमा । तदभिन्नञ्च वेदार्थज्ञानमिति । सत्यमुक्तम् । ततः किं ? एकस्यापि
हि ज्ञानस्य विषयभेदेन प्रमात्वाऽप्रमात्वे सम्भवति इति ।

अत्रोच्यते । ईश्वरीयं वेदार्थविज्ञानं प्रमा । नित्यज्ञानत्वात् । क्षित्वाद्युपा-
दानगोचरज्ञानवत् । नचात्राऽनुमाने बाधः प्रतिरोधो वा सुवचः । वेदार्थविज्ञाना-
प्रामाण्यप्रयोजकलिङ्गविशेषाऽभावात् । नचाऽनुष्ठितफलजनककार्योपादेरेव स्ववि-

टी-१. अस्य च ज्ञानस्योपादानगोचरस्याऽपरोक्षत्वमेव स्वीकार्यम् । कुलालादयो ह्युप-
लभमाना एव घटाद्युपादानमुदादि तं तं कार्यविशेषं मारमन्त इति दृष्टमिति ॥

२. इदञ्च ज्ञानं प्रमात्मकमेव स्वीकर्तव्यम् । नह्यनुपादान उपादानताश्रमस्य श्रमपर्यव-
सानाऽतिरेकेणोपादाननिर्वाह्यकार्यकरणसामर्थ्यं दृष्टमितिदमत्राऽनुसन्धेयम् ॥

काणादञ्च स्वप्रतिपाद्यद्रव्यादिपदार्थतत्त्वज्ञाननिश्चयसोपायत्वप्रतिपादकमा-
त्मानं सदृशं ननु ते शीलमिदं सदृशनानां यत्स्वलक्षणज्ञापकत्वमिति ॥

इति तर्कशास्त्रनिरूपणे ॥

न्यायवैशेषिकयोरास्तिकदर्शनत्वनिरूपणं नाम ॥

प्रथमोऽङ्काः ॥

॥ तर्कशास्त्र निरूपणम् ॥

२. न्यायदर्शन निरूपणम् ॥

॥ न्यायशास्त्रावतारप्रतिपादनम् ॥

उपपादितं न्यायवैशेषिकयोरास्तिकदर्शनत्वम् । अथ तयोरुत्पत्त्यादिप्रक-
रश्चिन्यते ॥ तत्र प्रथमं न्यायदर्शनमेवोत्पत्त्यादिभिर्निरूप्यते ।

तपःप्रभावसमासादितन्यायादिपदार्थविज्ञानस्तावदक्षपादस्वसाक्षात्कृतानर्थ-
विशेषान् सूत्ररूपेण शब्दसन्दर्भेण सङ्गृह्यन् न्यायदर्शनप्रणेतृत्वेन व्यपदिश्यते
यथोक्तं भट्टजयन्तेन न्यायमञ्जर्यां १५५ “आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ता
सङ्क्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तान् तत्र तत्र कर्तृनाचक्षते” इति ॥

षयवृष्ट्यादिफलसाधकताज्ञानाऽप्रामाण्यसंपादकस्य कृत्स्नवेदार्थज्ञानाऽप्रामाण्यगम-
त्वमिति वाच्यम् । उत्पादितफलकारीर्याद्याहितप्रामाण्यतादृशज्ञानविशेषदूषकत्वस्यै-
विगुणायामिष्टौ विरहात् ॥ स्याद्वा फलोत्पादाऽनुत्पादाभ्यां तत्तत्फलसाधकताज्ञान-
प्रामाण्यसंशयः । स च प्रामाण्याऽनुमापकानामनुकूल एव । तस्मात् कार्यहेतुकाऽन्-
मानसिद्धज्ञानोपजीवनेन वेदार्थविज्ञानयथार्थ्यसमर्थनं साधीय एव । द्वितीयपष्ठ-
ध्याययोरीश्वरस्य क्षित्यादिकर्तृत्ववेदवक्तृत्वे व्यवस्थापयन्निमं वेदार्थविज्ञानयथार्थ्य-
समर्थनप्रकारमभिमनुत इव कणभक्षमुनिः । इति । इममेवेश्वरसाधनप्रकारं सूत्रद्व-
प्रतिपादयिष्यमाणं जानन् तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमगदिष्ट । अनेन चाम्ना-
प्रामाण्यसाधकहेत्वसिद्धिः परास्ता । न्यायवैशेषिकगताभ्याञ्चाम्नायप्रामाण्यपरिरक्ष-
कत्वतदुपपादकत्वाभ्यां तयोः पौर्वापर्यं शक्यावगममित्यलं पल्लवितेन ॥

॥ इति प्रथमोऽङ्कासटिप्पणी समाप्ता ॥

तपः प्रभावसमासादितन्यायादियथार्थविज्ञानत्वं च अक्षपादस्य सुकृतविशेष-
मूलं न्यायादिप्रतिभानमक्षपादीयं प्रतिपादयता १ न्यायभाष्यान्तिमश्लोकेनाऽवगम्यते ।
अयमेव न्यायशास्त्राऽवतारो यत्प्राक्तनन्यायादर्थविशेषगोचराऽभिनवशब्दसन्दर्भा-
भिनिष्पत्तिरिति ।

॥ इति न्यायशास्त्रावतारप्रतिपादनम् ॥

॥ अक्षपादीय नाम निरूपणम् ॥

एवं न्यायदर्शनस्योत्पत्तिप्रकारः कथितः । अथ तस्य प्रतिष्ठाहेतुस्समाख्या-
भेदो निरूप्यते ॥

॥ नामकरणावश्यकता प्रतिपादनम् ॥

उत्पन्नस्य तावन्नामकरणं शतपथेऽष्टमूर्तिब्राह्मणे निरूपितम् । यथा—

“भूतानां प्रजापतिस्संवत्सरमुषसि रेतोऽसिञ्चत् । संवत्सरे कुमारोऽजायत ।
सोऽरोदीत् । तं प्रजापतिरब्रवीत् कुमार किं रोदिषीति । सोऽब्रवीत् । अनपहत-
पाप्मास्म्यनाहितनामा । नाम मे देहि पाप्मनोऽपहत्या इति । तं पुनः प्रजापति-
रब्रवीद्रुद्रोऽसीति ” इति ।

नन्वेतेन चेतनानामेव नामकरणं पाप्मापहृतिनिमित्तमावश्यकमिति लभ्यते ।
न पुनरचेतनानाम् ॥

उच्यते—पाप्मापहतिर्हि प्रतिष्ठानिमित्तम् । न खलु पाप्मवतां प्रतिष्ठा
नामेति । प्रतिष्ठाफलकं च नामकरणं चेतनेष्विवाऽचेतनेष्वपि सूपपादम् । न्याय-
शास्त्रादिकं हि समाख्याभेदेन व्यवस्थाप्यमानं विद्यास्थानेषु परिगणितं प्रतिष्ठितं
भविष्यतीति युक्तं न्यायदर्शनादिनामकरणम् । व्यपदिश्यन्ते ह्यप्रतिष्ठिता अनाम-
धेयत्वेन बहुलं लोक इति ॥

किञ्च ! न्यायदर्शनादिव्यपदेशाऽधीनो ह्यास्माकीनो न्यायदर्शनादिवस्तु-
सत्तावगमः । तेन च तदुपादाने प्रवृत्तिः । यदि नामैव न स्यात् । कथं
पुनर्वस्त्ववगमः । कथन्तरां च तदुपादानप्रवृत्तिरुपपद्येत । मास्तु प्रवृत्तिरिति-
चेन्मैवम् । भवितव्यं हि प्रवृत्त्या शास्त्रसाफल्यसम्पादिकया । ‘ज्ञानप्रधानानि हि

१. “योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम् । तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातम् तत्तत् ॥

शास्त्राणि प्रवृत्तपुरुषविशेषप्रमित्युत्पादनेनैव सफलजन्मानि भवन्तीति । यदकथयन् न्यायकन्दल्यां श्रीधराचार्यः “तस्याऽप्रवृत्तौ शास्त्रं कृतमकृतं स्या” दिति । अतो नामकरणमावश्यकमिति स्थितम् । नाम्नोऽयं महिमा यत्प्रतिष्ठाहेतुत्वं शास्त्रसाफल्यसम्पादकत्वञ्चेति । तेन च न्यायदर्शनादिनामधेयनिरूपणमुपादेयं भवति ॥

महिमान्तरञ्च नाम्नामन्नायप्रामाण्यपरिरक्षकत्व^१फलनियमोपादकत्वलक्षणमनुरुन्धाना मीमांसका नामधेयनिरूपणव्यापृता दरीदृश्यन्त इति ॥

॥ इति नामकरणावश्यकता प्रतिपादनम् ॥

॥ अक्षपादीयस्य शास्त्रत्वप्रतिपादनम् ॥

अक्षपादप्रणीतं तावद्दर्शनं शास्त्रमिति व्यवह्रियते *स्कान्दकालिकाखण्डे गन्धर्वतन्त्रे नैपथीयचरिते च । प्रमाणादितत्वानुशासकत्वादस्य शास्त्रत्वमुपपद्यत एव ॥

टि-^१नामधेयानि तावद्विधेयार्थपरिच्छेदकानि । नाम्नो विरहे विधेयाऽपरिच्छित्तिः । विधेयापरिच्छित्तौ च विधेयानुष्ठानाऽयोगः । सति चाऽस्मिन् कार्येऽर्थे पुरुषप्रवर्तकतया प्रमाणभावं भेजुषां विधिवाक्यानामप्रामाण्यप्रसङ्गः । मुतरां विधिप्रवर्तकत्वादौ किञ्चित्कुर्वाणस्य सतः प्रमाणभूतस्यार्थवादादेरिति कृत्वा मन्नायप्रामाण्यं प्रसज्यते । अतो नाम्नामन्नायप्रामाण्यपरिरक्षकत्वलक्षणो महिमाऽवश्यं स्वीकार्यः ।

^२स्याद्वा कथञ्चिद्विधेयाऽनुष्ठानम् । अथाऽपि फलाऽनुपपत्तिः सङ्कल्पविशिष्टाऽनुष्ठानस्यैव फलसम्पादकत्वात् । सङ्कल्पस्य च नामोपस्कत्वात् । स्याद्वा कथञ्चित् फलम् । अथापि तन्नियमाऽनुपपत्तिः । तत्तत्फलवाक्यैः फलवैलक्षण्यस्य नामवैलक्षण्यनिवन्धनस्य प्रतिपादनात् । अतो नाम्नां फलनियमोपादकत्वमपि महिमान्तरं सिद्धम् ॥ अत्रेदमवश्यम् । नाम्नां फलनियमोपादकत्वं फलवैलक्षण्यसंपादनेन । यत्र विभिन्नसमाख्ययोरविशेषफलश्रवणम् । तत्रापि फलवैलक्षण्यकल्पनेन कार्यकारणतावच्छेदकस्वरूपशिक्षणेन वा निर्वाहः करणीय इति ॥

॥ निदिष्टेषु वचनेषु कतिचनोऽत्रैवादाहरिष्यन्ते । अपराणि च न्यायवार्तिकभूमिकादौ उपपत्तयानि द्रष्टव्यानि ।

न्या

त्ये

न्या

वल

न्यः

पाङ्ग

तथा

चरा

नमि

चिन्

धीय

तः

॥ अक्षपादीयस्य नामानि ॥

अक्षपादीयश्च शास्त्रं (१) न्यायः (२) न्यायविस्तरः (३) न्यायदर्शनं (४) न्यायविद्या (५) न्यायशास्त्रं (६) आन्वीक्षिकी (७) तर्कविद्या (८) प्रमाणविद्येत्येवमादिभिस्समाख्याभेदैर्व्यवहियमाणं प्रतिष्ठितं भवति महीतले ।

(१) तत्त्वशास्त्रं (२) हेतुविद्या (३) वादार्थ (४) फक्किकशास्त्रमित्यपि न्यायस्य नामानि सन्तीति विद्याभूषण आह ॥

(१) न्यायशब्देन निर्देशोऽस्य दर्शनस्यात्मोपनिषन्मु^१ण्डकोपनिषद्याज्य-
वल्क्यस्मृत्यादौ वरीवर्ति ॥

(२) न्यायविस्तरशब्देन च श्रीविष्णुपुराणादौ ॥

(३) न्यायदर्शनशब्देन च नैषधीयं, १७. सर्गे, ७५. श्लोकव्याख्यानेऽ-
न्यत्र च बहुलम् ॥

(४) (५) (६) न्यायविद्यादिनामत्रयेण च न्यायप्रथमसूत्रभाष्ये ।

(६) आन्वीक्षिकीशब्देन च मनुस्मृतौ महाभारते श्रीभागवतादौ च ॥

(६) (७) आन्वीक्षिकीतर्कविद्याशब्दाभ्यां च महाभारते मोक्षधर्मे ॥

न्यायशब्दपूर्वकस्तर्कशब्दश्च न्यायदर्शनविषयकः ‘मीमांसा न्यायतर्कश्चो-
पाङ्गः परिकीर्तिता’ इति पुराणवचने ‘तस्मात्साङ्गमधीत्य ब्रह्मलोके महीयते ।
तथा प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायतर्का इत्युपाङ्गानी’ ति
चरणव्यूहग्रन्थे च निर्दिष्टः ।

अत्र न्यायतर्कशब्दोत्तरविभक्तौ सन्दिह्यते । किं द्विवचनमाहोस्विह्बहुवच-
नमिति । आद्ये तर्कशब्दो वैशेषिकदर्शनपरस्स्यात् । द्वितीये बहुवचनप्रयोजनं
चिन्त्यम् ॥ पुराणवचने च षट्कर्त्तासाधारणतर्कशब्दस्य न्यायशब्दविशेष्यत्वं सा-
धीयः । केवलतर्कशब्दश्च न्यायदर्शनविषयस्स्कान्दकालिकाखण्डादौ प्रयुक्त
उपलभ्यते ॥

१. १ मुण्डके, १ खण्डे, ५ वाक्यं न्यायशब्दघटितं, विषयवाक्यदीपिकायाः अदृश्यत्वा-
द्दिगुणकाधिकरणविषयवाक्यव्याख्याने न्यायवार्तिकभूमिकायां २० पुटे, टिप्पण्यां च निर्दि-
ष्टम् । परन्तूभयत्र पाठो भिद्यते ॥

(८) प्रमाणविद्यासमाख्याच्चाऽक्षपादीयस्याऽनुमन्वाते वाचस्पतिमिश्रो जन्तुभट्टश्च ॥

॥ अक्षपादीयसमाख्याचरितम् ॥

शीलमिदं प्रबन्धसमाख्यानां, यत्प्रबन्धासाधारणविषयसंस्पर्शित्वं प्रणेतृविशेषगोचरत्वञ्चेति ॥ ‘असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति हि न्यायः ।’ निर्दिष्टानि च नामानि न्यायासाधारणविषयसंस्पर्शीनि ।

॥ प्रमाणविद्यासमाख्योपपादनम् ॥

न्यायासाधारणविषयश्च प्रमाणानि ॥ यथोक्तं वाचस्पतिमिश्रैः ‘श्यदपातरा विद्याः प्रामाणिकमेवार्थमभिनिविशन्ते । तथाप्येतद्विद्याप्रतिपाद्यमेव प्रमाणव्युपजीव्य स्वे स्वे व्युत्पाद्येऽर्थतत्वे प्रवर्तन्ते । न तु प्रमाणाद्यपि व्युत्पादयन्ति’ इति

अतोऽक्षपादीयस्य प्रमाणसंस्पर्शि नाम युज्यत एव । किञ्च, पदार्थोद्देशसूनिर्देशप्राथम्यात्प्रमाणस्य न्यायप्रधानप्रमेयत्वं लभ्यत इति प्रमाणसंस्पर्शि नाम न्यायस्य सेत्स्यति । दृश्यते खलु लोके सत्यप्यभिधेयबहुत्वे प्रधानप्रमेयसंस्पर्शनामकरणम् । यथा माघकविप्रणीतप्रबन्धस्य सत्यपि स्वप्रतिपाद्यैवतकगिर्याद्यबहुत्वे प्रधानप्रमेयशिशुबालवधवलम्बनं नामकरणम् । यथावोत्तरमीमांसाया जीववियदादिप्रतिपादकत्वेऽपि प्रधानप्रमेय ब्रह्मसंस्पर्शि नामकरणमिति ।

॥ प्राथम्यस्य प्रधानतादयवस्थापकत्वम् ॥

स्यादेव तदा प्रमाणसंस्पर्शि न्यायस्य नामकरणम् ।

यदि निर्देशप्राथम्यस्य प्रधानप्रमेयताव्यवस्थाकत्वम् । कथंपुनर्ज्ञेयं प्राथम्यस्य प्रधानव्यवस्थापकत्वम् ? ।

किमत्र ज्ञेयं ? । लोकानुभवसिद्धत्वात् । दृश्यते खलु प्रथमस्य प्राधान्यबहुलं लोके ।

तस्मिन् लोकानुभवं जानन् जैमिनिऋषिरपि चोदनाप्राथम्यान्मुख्यतप्रत्यपादयत् स्वीये पूर्वमीमांसादर्शने ॥

‘मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्’ (पूर्वमी, १२. अ २. पादे-२३) इति ।
अतः प्रमाणप्रथमोद्देशस्य प्रमाणगतप्रमेय प्राधान्यव्यवस्थापकत्वं साधीय एव ।

प्रमाणानि हि प्रमेयात्पूर्वं निर्दिश्यन्ते प्रमेयसाधकानि । इदमेव च प्रमा-
णानां प्राधान्यं यत्प्रमेयनिर्वाहकत्वम् ।

॥ आन्वीक्षक्यास्सर्वशास्त्रोपकारकत्वप्रतिपादनम् ॥

किञ्च, प्रथमोद्देशस्य स्वविषयप्राधान्यव्यवस्थापकत्वं वात्स्यायनेनैव न्याय-
प्रथमसूत्रभाष्ये प्रत्यगादि । यथा, ‘सेयमान्वीक्षकी न्यायविद्या प्रमाणादिभिः
पदार्थैर्विभज्यमाना,

प्रदीपस्तर्वविद्यानामुपायस्तर्वकर्मणाम् ।

आश्रयस्तर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥’ इति ॥

‘आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती’ इति विद्यावि-
भागे त्रयादिपूर्वत्वेनान्वीक्षकीनिर्देशहेतुस्तत्कलविद्यार्थप्रकाशकत्वसकलविद्यार्थप्रका-
शमूलसकलक्रियानुष्ठानौपयिकत्वलक्षणमान्वीक्षक्याः प्राधान्यमिति ह्यतः प्रति-
पाद्यते ॥

आन्वीक्षकीप्रतिपाद्यं प्रमाणाद्युपजीव्याभिमतार्थव्यवस्थापकत्वाच्छास्त्रान्तरा-
णामान्वीक्षक्यास्सर्वशास्त्रोपकारकत्वं अत्र प्रतिपाद्यमानञ्च शब्दसाधुत्वान्वाख्यानपरस्य
पाणिनीयस्येव साधीय एव । सर्वशास्त्रोपकारकत्वप्रकार आन्वीक्षक्यास्तात्पर्यटीका-
दावनुसन्वेयः । कौटिल्यश्च स्वीयेऽर्थशास्त्रे आन्वीक्षक्या लोकयात्रानिर्वाहकत्वं प्रत्य-
पादयदिति ।

अतः प्रथमनिर्दिष्टस्य प्रमाणस्य प्राधान्यं संपद्यत एव ।

॥ इति प्राथम्यस्य प्रधानताव्यवस्थापकत्वम् ॥

न्यायप्रधानप्रतिपाद्यत्वान्न्यायासाधारण्याच्च प्रमाणानां तत्संस्पर्शि नाम
न्यायस्य साधीय एव ।

भट्टजयन्तश्च न्यायमञ्जर्या ‘ननु वेदप्रामाण्यनिर्णयप्रयोजनश्चेन्न्यायविस्तरः ।
तन्मतेन । मीमांसात एव तत्सिद्धेः । तत्र ह्यर्थविचारवत्प्रामाण्यविचारोऽपि कृत-
एव ॥ सत्यम् । स त्वानुषङ्गिकः । मुख्यस्त्वर्थविचार एव । पृथक् प्रस्थाना हीमा

विद्याः । सा च वाक्यार्थविद्या । न प्रमाणविद्या' इति ग्रन्थेन मीमांसायाः प्रमाणविद्यात्वं प्रतिक्षिपन्नान्वीक्षक्याः प्रमाणविद्यासमाख्यां मनुते ॥

॥ इति प्रमाणविद्यासमाख्योपपादनम् ॥

‘आन्वीक्षक्यादि समाख्याश्चानुमानलक्षण प्रमाणावलम्बनाः ॥

ननु प्रमाणविशेषोपरक्तसमाख्याभेदे न्यायस्य स्वीक्रियमाणे प्रत्यक्षादि-प्रमाणविशेषोपरक्तनामान्यपि स्वीकार्याणि स्युः । सत्यम् । ततः किम् ? । तानि कुतो न निर्दिश्यन्ते । नामान्तरवत्तान्यपि हि निर्देष्टव्यानि ॥ नेति ब्रूमः । व्यव-ह्रियमाणान्येव हि नामान्युपपादनीयानि । नत्वनारूढव्यवहारपथानि । निर्देशश्चोप-पादनार्थ इति ॥

किञ्च, वर्तमानविषयं प्रत्यक्षम् । त्रैकाल्यविषयावनुमानागमौ । तत्र शब्दप्रमाणस्य प्रवक्तृपुरुषापेक्षा बहुलमुपलभ्यते । अनुमानस्य चाऽनुमातृबुद्धि-नाम्नापेक्षा । अतः प्रमाणविशेषोपरक्तं नाम निःपेक्षप्रवृत्तिमत् त्रैकाल्यविषयानुमा-नावलम्बनं सार्थायः ॥

वस्तुतस्तु प्रत्यक्षादिनिरूपकस्याप्यस्य सपरिकरानुमाननिरूपणे वितत-व्यापारस्यानुमानोपरक्तं नाम सार्थाय इति सारम् ॥

॥ आन्वीक्षकीसमाख्योपपादनम् ॥

आन्वीक्षकीसमाख्या चाऽक्षपादीयस्यान्वीक्षाशब्दितानुमाननिरूपकस्य सम्प-त्यत एव । उपपादितञ्चैतत् ‘प्रत्यक्षागम श्रितमनुमानं साऽन्वीक्षा । तथा प्रवर्तते इत्यान्वीक्षकी न्यायविद्या न्यायशास्त्र'मिति न्यायायसूत्रभाष्ये । आत्ममनननिरूपणप्रवृत्ते वाऽक्षपाददर्शनमान्वीक्षकीव्यपदेशभागिति सुवचम् । श्रवणानन्तरभाषितो मननस्यान्वीक्षात्वोपपत्तेरिति ॥

॥ न्यायदर्शनादिसमाख्योपपादनम् ॥

भट्टवरुणेन न्यायमञ्जर्यां ‘तर्कशब्देन न्यायविस्तरशब्देन चैतदेव शास्त्र-मुच्यते । न्यायतर्कोऽनुमानं सोऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते' इति ग्रन्थेनानुमाननिरूप-कस्याक्षपादीयदर्शनानुमानवाचिन्यायतर्कादिसमाख्योपपादिता ।

१. प्रत्यक्षागमाश्रितत्वाऽनुमानस्य प्रालक्षिकी शब्दो वा व्याप्तिप्रमितिसुपजीव्य प्रवर्तमानत्वं प्रत्यक्षाद्यवाहितविषयत्वं वेति बोध्यम् ।

परानुमितिप्रयोजकस्य प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायस्य न्यायशब्दितस्य पूर्वोत्तराङ्गकलापसहितस्य प्रतिपादकमक्षपादीयदर्शनं न्यायादिसमाख्यामश्नुत इत्यपि सुवचम् ॥

अनुमानस्य प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायस्य च न्यायशब्दवाच्यत्वं तात्पर्य-टीकायां प्रत्यगादयद्वाचस्पतिमिश्रः, 'पञ्चरूपश्चतुरूपो वा हेतुर्न्यायः। प्रतिज्ञाद्यवयव-पञ्चकसमुदायो वा। नीयते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्याय इती'ति ॥

प्रतिज्ञाद्यवयवेषु प्रमाणाभिप्वङ्गं न्यायाद्यसूत्रे १भाषमाणश्च वात्स्यायनः प्रधानप्रमेयप्रमाणनिरूपणप्रवणस्य शास्त्रस्य न्यायादिसमाख्योपपत्तिं ज्ञापयति ।

अत्रेदं बोध्यम् । यथा प्रमाणनिरूपणप्रवणस्याक्षरादीयदर्शनस्य प्रमाण-विधेति नाम । प्रमाणपरिवृट्पदानुमानगोचराणि च नामानि संभवन्ति । एवमेकार्थं प्रतिपादनसमर्थनिखिलप्रमाणगर्भप्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायात्मकन्यायावलम्बनमपि नाम *साधीय एव ।

॥ अक्षपादीयसमाख्यानमनुगतविषयत्वप्रतिपादनम् ॥

टि—अत्रार्थ निष्कर्षः। प्रामाण्यविशिष्टविषयताकमक्षपादीयस्य विषयोपरक्तं नाम । प्रामाण्यवैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नत्व स्वावच्छिन्नविभाजकद्वितीयावच्छिन्नत्व स्वविशिष्टचतुष्टयत्वविशिष्टत्वन्यतमसम्बन्धेन । आद्यसम्बन्धः प्रमाणविद्यासमाख्यासङ्गाहकः । द्वितीय आन्वीक्षक्यादिसमाख्यासङ्गाहकः । तृतीयो न्यायदर्शनादिसमाख्यासङ्गाहकः । तृतीयसम्बन्धघटकत्ववैशिष्ट्यञ्च स्वव्याप्यत्वसम्बन्धेन ॥

चतुष्टयत्वविशिष्टत्वञ्च स्वाश्रयतादात्म्य पञ्चम्यन्तत्वविशिष्टस्वाश्रयविषय-बोधकत्वस्वाश्रय प्रयोज्यत्व स्वाश्रयप्रयोज्यतथाशब्दघटितत्व स्वावच्छिन्नगतैकार्थं प्रतिपादनसामर्थ्योपपादकत्वन्यतमसम्बन्धेन स्वविशिष्टसमुदायवृत्ति तादृशसमुदाय-त्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपक तादृशसमुदायत्वाश्रय प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्व शून्य-हेत्वादिगत समुदायत्वान्यसमुदायत्वावच्छिन्नत्वसंबन्धेन । चतुष्टयत्ववैशिष्ट्यन्या-

१. "तेषु प्रमाणसमवायः । आगमः प्रतिज्ञा । हेतुरनुमानम् । उदाहरणं प्रत्यक्षम् । उपनय उपमानम् । श्लेषाभेकार्थप्रतिपादनं सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनं"मिति न्यायभाष्यमत्राऽनुसन्धेयम् ॥

‘नोऽयं परमो न्यायः । एतेन वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते । ना
न्यथा । तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्थे’ति न्यायाधसूत्रभाष्ये प्रतिपाद्यमानञ्च न्या
विप्रतिपक्षपुरुषप्रत्यायकत्वजल्लोकयात्रानिर्वाहकत्वलक्षण प्राधान्यं अक्षपादी
न्यायदर्शनादिमन्त्राख्यासम्भवमुपोद्ब्रूयति । इति ।

॥ इत्यक्षपादीयसूत्राख्या चरितम् ॥

॥ अक्षपादीयनामनिरूपणम् ॥

॥ न्यायदर्शनप्राशस्त्यनिरूपणम् ॥

उपमादितानि न्यायदर्शनस्य नामानि । अथ तस्य प्राशस्त्यं निरूप
प्रमाणप्रमातृविशेषपरिग्रहनिरूपणेन तावत् न्यायस्य प्राशस्त्यं प्रतिपादितं भव
प्रशान्ता धर्मविशेषाः प्रमाणैः प्रमातृभिश्च परिगृह्यन्ते इति प्रमाणप्रमातृविशेषर्पा
पञ्चादौ निरूप्यते ।

॥ न्यायस्य प्रमाणप्रमातृविशेषपरिग्रहनिरूपणम् ॥

तत्र शास्त्रस्य प्रमातृपरिग्रहस्तत्प्रमातृप्रणीतप्रवन्धेष्वभ्यर्हितत्वेन प्रतिप
लक्षणदर्शक्यावगमः । न ह्यस्मानिमेन्वादयः प्रमातारस्साक्षात्क्रियन्ते । येन प्र
शान्तेन तदीयपरिग्रहविशेषोऽवागमिष्यत । प्रमाणपरिग्रहश्च शास्त्रस्य प्रमा
भ्यर्हितत्वेन प्रतिपादनं लक्षण एव इति प्रमाणप्रतिपादने व्याप्रियते ॥

प्रमाणैः प्राशस्त्यप्रतिपादनञ्च शब्दतोऽर्थतो वेति विभागोऽवगन्तव्यः ।

‘तत्रापनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिव ।

सकलसम्बन्धकसम्बन्धैरिष्टयनियामकसम्बन्धपञ्चकञ्च प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसङ्
कम् । यथा प्रतिज्ञा तावच्छब्दप्रमाणरूपा । अतः प्रथमतः सन्धोपपादनसम्भ
न्यासः । व्याप्तिज्ञानलक्षणात्तुलानविनयलिङ्ग प्रतिपादकत्वविशिष्ट पञ्चम्यन्तत्वा
वाक्यस्य द्विर्भावसम्बन्धोपपत्तिः । महानसादौ साध्यहेत्वोत्सहचारग्रहेण प्रत्यक्ष
शृङ्खलां व्याप्तिं स्मरन्मुदाहरणवाक्यं प्रयुज्यते इति प्रत्यक्षप्रयोज्यत्वमुदाहर
बोधयन् । एवं सम्बन्धान्तरसङ्गमनप्रकार ऊहः । प्रमाणन्यायान्यतरत्वेन वाऽक्ष
दीय समालोचिषयागमननुगमः करणीय इति दिक् ।

॥ इत्यक्षपादीयसूत्राख्यानामनुगतविशेषप्रतिपादनम् ॥

‘मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षकीं पराम् ॥’ इति महाभारतगत-
मोक्षधर्मवचनं परशब्देनैवाभ्यर्हितत्वं आन्वीक्षकोशब्दितस्य न्यायदर्शनस्य प्रति-
पादयति ॥ अत्र च प्रतिपाद्यमानमभ्यर्हितत्वं न्यायस्य श्रौतार्थनिर्णयसहकारित्व-
लक्षणगुणकृतं मन्तव्यम् ॥

आन्वीक्षकीशब्दान्वयश्च न्यायदर्शनस्य,

‘आन्वीक्षकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः’ इत्यमरकोशेनावगम्यते ॥

अभ्यर्हितत्वाक्षेपश्च न्यायस्य कचिदभ्यर्हणीयमीमांसादिसहपाठात् ॥ यथा

(१) ‘न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणी’त्यात्मोपनिषदि, २. खण्डे ॥

(२) कचिच्च वेदादितुल्यं विद्यास्थानत्वेन परिगणनात् । यथा,

‘पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदास्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥’ इति

याज्ञिकलक्ष्यस्मृतौ प्रथमाध्याये तृतीयश्लोके,

‘अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रश्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥’ इति

श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे षष्ठाध्याये च ।

उपपादयंश्च भट्टजयन्तो न्यायमञ्जर्यां विद्यास्थानत्वं ‘विद्यास्थानत्वं नाम
चतुर्दशानां शास्त्राणां पुरुषार्थसाधनज्ञानोपायत्वमेवोच्यते । वेदनं विद्या तच्च न
षटादिवेदनम् । अपि तु पुरुषार्थसाधनवेदनम् । विद्यायास्थानमाश्रय उपाय
इत्यर्थः तच्च पुरुषार्थसाधनज्ञानोपायत्वं कस्यचित्साक्षात्कारेण । कस्यचिदुपायद्वारेण’ति
ग्रन्थेन प्रत्यापादयत्सकलविद्याप्रतिष्ठामूलेनाप्रायप्रामाण्यवस्थापनेन न्यायदर्शनस्य
विद्यास्थानत्वम् ॥ यथा,

‘न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतसर्वविद्यानाम् । वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् ।
वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविज्ञावितप्रामाण्येषु शिथिलिताः कथमिव बहुवित्त-
व्ययायाससाध्यं वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेरन् साधवः । किं वा तदानीं स्वामिनि परिस्मिन्ने

तदनुयायिना मीमांसादिविद्यास्थानपरिजनेन कृत्यम् । तस्मादशेषदुष्टतर्कोपमर्दद्वार-
कदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायि न्यायोपदेशक्षममक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं
शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति पदं 'विद्यास्थान' मिति ।

कैवल्यलक्षणपुरुषार्थसाधनज्ञानोपायस्य च न्यायस्य निरुक्तमभ्यर्हितत्वं
सम्भवत्येव । इदञ्च वैशेषिकस्यापि समानं तस्यापि देहादिविलक्षणात्मस्वरूप-
निरूपकत्वात् ।

ननु कथन्तर्हि विद्यास्थाने वैशेषिकं तन्त्रं न परिगणितम् ? । न्यायशेष-
त्वादेव । प्रधानस्यैव परिगण्यत्वाच्च ॥ युज्यत एवान्नायप्रामाण्यसाधकमासौक्तत्वहेतुं
न्यायदर्शननिर्दिष्टमुपपादयतो वैशेषिकदर्शनस्य न्यायदर्शनशेषत्वम् ॥

१ उपपादितञ्च न्यायमञ्जर्या भट्टजयन्तेन विद्यास्थानेषु न्यायदर्शनमेव परि-
गणितमिति । यथा,

‘तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानीत्याचक्षते । यथोक्तम् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदास्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

अन्यत्राऽप्युक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्याख्येताश्चतुर्दश ॥ इति ।

पूर्वत्र तर्कशब्देनोपात्तम् । अन्यत्र च न्यायविस्तरशब्देनैतदेव शारु
मुच्यते । न्यायतर्कोऽनुमानं सोऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यत इति । साङ्ख्यार्हतात्
तावत् क्षपणकानां कीदृशमनुमानोपदेशकौशलम् । कियदेव तत्तर्केण वेदप्रामाण्य
रक्ष्यत इति नासाविह गणनार्हः । बौद्धास्तु यद्यप्यनुमानमार्गाविगाहनोद्धुरां कन्धर
मुद्वहन्ति । तथाऽपि वेदविरुद्धत्वात्तर्कस्य तदीयस्य कथं वेदादिविद्यास्थानस्य म
पाठः । अनुमानकौशलमपि कीदृशं शाक्यानामिति पदे पदे दर्शयिष्यामः । चाव
कस्तु वराकः प्रतिक्षेप्तव्य एव । कः क्षुद्रतर्कस्य तदीयस्येह गणनावसरः । वै

षिकाः पुनरस्मदनुयायिन एवेत्येवं जनतासु प्रसिद्धायामपि षट् तर्क्यामिदमेव तर्क-
न्यायविस्तरशब्दाभ्यां शास्त्रमुक्त' मिति ।

(३) कचिच्च श्रौतार्थनिर्णयसहकारित्वप्रतिपादनात् । यथा—

‘आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥’ इति

मनुस्मृतौ ११ अध्याये १०६ श्लोके ॥

यद्यप्यत्र तर्कशब्दः प्रमाणानुग्राहकप्रसङ्गपरः प्रतीयते । अथापि १ ताट-
शतर्कस्यास्मिन्नेव शास्त्रे व्युत्पादनान्निरुक्तशास्त्रेऽपि निरुक्तवचनस्य तात्पर्यं
सम्भवत्येव ।

‘तत्रोपनिषद्’ मित्यादिवचनान्तरैकार्थ्याच्च निरुक्तवचनस्यान्वीक्षकी-
शब्दितन्यायदर्शनपरत्वमवसीयते । अतो न्यायदर्शनस्य निरुक्तवचनावगम्यमान-
मभ्यर्हितत्वं सेत्स्यत्येव ॥

॥ न्यायदर्शनस्यात्मविद्यात्वनिरूपणम् ॥

(४) कचिच्चात्मविद्यायास्सत्या भगवदवतारोक्तत्वप्रतिपादनात् । यथा—

‘षष्ठे अत्रेरेपत्यत्वं वृतः प्राप्नोऽनसूयया ।

आन्वीक्षकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥’

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये एकादशश्लोके ।

अत्र तावत् षष्ठेन भगवदवतारेणाऽत्रेरेपत्येनाऽनसूयागर्भसम्भूतेनाऽन्वीक्षकी-
विद्या प्रह्लादादिभ्य उपदिष्टेति प्रतिपाद्यते । ‘आन्वीक्षकीमध्यात्मविद्या’मिति
वीरराघवीयव्याख्यानेन चान्वीक्षक्या अध्यात्मविद्यात्वरूपविशेषप्रतिपत्तिः । न चेय-

॥ १. तर्कविद्यासमाख्याविषयनिरूपणम् ॥

टि—अत्रेदं विभावनीयम् । प्रसङ्गलक्षणतर्कनिरूपकस्याऽपि गौतमतन्त्रस्या-
ऽनुमान प्रमाणनिरूपकत्वनिवन्धन एव तर्कविद्यादिसमाख्यायोगः । साधारणेऽप्य-
साधारण्ये प्रसङ्गानुमानयोः प्राधान्यस्य प्रमाणविश्रान्तत्वेन प्रमाणोपरक्तनाम्न एव
साधीयस्त्वात् । प्रमाणाधीनप्रमितौ किञ्चित्कुर्वाणस्य सतस्सत्ताभाजस्तर्कस्य च
प्रमाणपारार्थ्येनावस्थानादिति ॥

मान्वीक्षकी गौतमदर्शनादन्यैवेति वाच्यम् । गौतमदर्शनेतरान्वीक्षकीशब्दितदर्शन-
सद्भावे प्रमाणाभावात् । भावे वाऽविशेषितसाधारणसमाख्याबलसिद्धगौतमदर्शन-
विषयत्वस्याऽनपोद्यत्वात् ॥

अनादिकालप्रवृत्तायाश्च न्यायविद्याया अक्षपादेन सूत्रितत्वं भगवदतारेण
दत्तात्रेयेण प्रह्लादादिभ्य उपदिष्टत्वञ्च सम्भवत्येव ।

अतो न्यायदर्शनस्य निरुक्तवचनावगतमभ्यर्हितत्वं साधीय एव । एतेन
न्यायवार्तिकभूमिकायां ४३—४४. पुटयोः प्रतिपादितं आन्वीक्षकीद्वैविध्याभ्युप-
गमनिबन्धनमक्षपादीयस्य निरुक्तवचनाविषयत्वं निरस्तम् । भगवदवतारस्यैव न्याय-
दर्शनप्रतिपाद्यमानदेहादिविलक्षणात्मस्वरूपोपदेष्टृत्वसम्भवात् । निरोध्वरसाङ्ख्यप्रवर्तक-
त्ववत् । किञ्च

‘त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षकीञ्चात्मविद्यां वार्तारम्मांश्च लोकतः ॥’

इति (मनुस्मृतौ ७. अध्याये—४३. श्लोकः) मनुवचनं आन्वीक्षकीशब्दि-
तस्य न्यायदर्शनस्यात्मविद्यात्वं स्पष्टमेव प्रतिपादयति ॥

‘आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपराधवा’ इति (देवीपुराणे ४५. अध्याये)
देवीपुराणीयान्वीक्षकीशब्दनिर्वचनेनाऽपि आन्वीक्षकीशब्दितस्य न्यायदर्शनस्या-
त्मविद्यात्वं शक्यावगमम् ॥ आत्मवेदनशीलत्वञ्च न्यायस्य पदार्थोद्देशसूत्रद्वितीयनि-
र्दिष्टप्रमेयस्वरूपविभजनपरेणात्मतदनुबन्धिनः प्रमेयत्वेन निर्दिशता सूत्रेणावगम्यते ॥

‘तस्याः पृथक्प्रस्थानास्संशयादयः पदार्थाः । तेषां पृथक् वचनमन्तरेणा-
ध्यात्मविद्यामात्रमियं स्या’दिति प्रथमसूत्रे भाषमाणो वात्स्यायनोऽपि न्यायदर्शन-
स्यात्मविद्यात्वं मनुते । तस्मात्सिद्धं न्यायदर्शनस्यात्मविद्यात्वम् ॥

आत्मविद्यात्वनिबन्धनञ्चाभ्यर्हितत्वं वैशेषिकस्याप्यात्मनिरूपकस्य सा-
धीय एव । उपपादयिष्यते च न्यायवैशेषिकयोरात्मनिरूपणैकमत्यं तयोः पौर्वापर्य-
निरूपणे ।

॥ इति न्यायदर्शनस्यात्मविद्यात्वनिरूपणम् ॥

१. इदञ्चाऽभ्यर्हितत्वं आस्तिकदर्शनत्वलक्षणं मन्तव्यम् । नास्तिका हि प्रबन्धारी न
देहादिविलक्षणात्मतत्वं स्वीये प्रबन्धे निरूपयन्तीति ॥

तदेवमुपादेयतममीमांसादिसहपाठाद्विद्यास्थानत्वेन परिगणनाच्छ्रौतार्थनिर्णयसहकारित्वादात्मविद्यात्वाच्च न्यायदर्शनस्याभ्यर्हितत्वं प्रतिपादितम् । अनेनेश्वरमनुपराशरपाराशर्यं शुक्रब्रह्मयाज्ञवल्क्यादिप्रमातृपरिग्रहश्च प्रतिपादितो भवति ॥

ये पुनरपौरुषेयत्वं वेदानामामनन्ति । तेषामपि मतेन न्यायस्य मीमांसादिसहपठितस्याभ्यर्हितत्वं सेस्त्येव । इदमेव न्यायस्य प्राशस्त्यं बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वरूपं यदभ्यर्हितत्वम् ॥

॥ इति न्यायदर्शनस्य प्रमाणप्रमातृविशेषपरिग्रहनिरूपणम् ॥

॥ अथ न्यायनिन्दाप्रतिपादकवचनाऽविरोधसमर्थनम् ॥

ननु न्यायशास्त्रस्य प्राशस्त्यं श्रुत्यादिभिरुपादितं न सम्भवति । कचित्प्रमाणे निन्दाया अपि प्रतिपादनात् । यथा

‘ गोतमस्त्वेन तर्केण खण्डयंस्तत्र तत्र हि ।

शतोऽथ मुनिभिस्तत्र शार्गालीं योनिमृच्छति ॥ ’

इति स्कान्दकालिकाखण्डे सप्तदशाध्यायवचने ॥

‘ अहमासं पण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।

आन्वीक्षकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ इत्यारभ्य

आक्रोष्टा चाऽतिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ।

यस्येयं फलनिष्पत्तिश्शृगालत्वं मम द्विज ॥ ’

इति महाभारते मोक्षधर्मे कश्यपेन्द्रसंवादे ।

‘ गोतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरतास्सर्व एव हि ।

शार्गालीं योनिमापन्ना स्सन्दिग्धा स्सर्वकर्मसु ॥ ’

इति गन्धर्वतन्त्रवचने च ।

अत्र किल न्यायशास्त्राऽनुरागिणस्सृगालयोनित्वप्रतिपादनाच्छृगालयोनिजनिःसंपादकन्यायनिन्दाऽवगम्यते ॥ निन्दा नामाऽप्राशस्त्यं बलवदनिष्ठानुबन्धित्वरूपम् । बलवदनिष्ठानुबन्धित्वतद्भावयोश्च विरोध एवेति चेत् ।

अत्र ब्रूमः । न्यायशास्त्रस्य तावच्छ्रौतार्थनिर्णयसहकारित्वं ‘आर्ष’मित्यादिमानवीयवचनेन ‘ तत्रोनिमृच्छति’ इत्यादिमोक्षधर्मवचनेन चाऽवगम्यते । आत्यन्ति-

कनिन्दापरत्वे च निरुक्तवचनानां स्वीक्रियमाणे न्यायशकलस्याऽप्यनुपादेयताप्रसङ्गे-
 श्रौतार्थनिर्णये न्यायसहकारवादो विरुद्ध एव स्यात् । अतस्तदविरोधेनैतेषामर्थनिश्चय-
 कार्यः ॥ तथाहि । न्यायशास्त्रस्य तावच्छ्रुत्यविरुद्धार्थे प्रमाणभावः । स्मृतित्वात्
 तैस्तैर्महर्षिभिस्स्वयोगमहिमसाक्षात्कृताऽर्थतत्त्वैस्स्मृत्वा स्मृत्वा तं तमर्थं ग्रन्थान्
 प्रणयनाद्धि स्मृतित्वं तेषाम् । इदञ्चाऽक्षपादीयस्याऽपि समानम् । इयांस्तु विशेषः
 आह्वायपूर्वभागोपबृंहणेष्वेव स्मृतिव्यपदेशभूमेति । सर्वासाञ्च स्मृतीनां श्रुत्यविरुद्धाः
 प्रमाणभावः पूर्वमीमांसादर्शने स्मृतिपादे निरूपितः । अतो न्यायस्यापि श्रुत्यविरु-
 द्धार्थे प्रामाण्यं साधीय एव ।

तस्माच्छ्रुत्यविरुद्धार्थप्रतिपादकन्यायप्राशस्त्यपराणि न्यायप्राशस्त्यवचनानि
 श्रुत्यनुरोधिन्त्याप्राशस्त्यपराणि न्यायाप्राशस्त्यवचनानीति न किञ्चिदपहीनम्

स्याद्वा न्यायशास्त्रस्य प्राशस्त्यमप्राशस्त्यञ्च विनियोगपृथक्त्वात् । न्यायदर्श-
 प्रतिपाद्यो हि न्यायश्श्रुत्यविरुद्धार्थे श्रुतिविरुद्धार्थे च साधारणः । तत्र न्यायदर्श-
 नाधीनन्यायादिप्रतिपत्तिमान् पुमान् न्यायानुगृहीताभिश्श्रुतिभिरर्थं निश्चिन्वानो नि-
 यसाय कल्पते । यस्तु पुमान् न्यायशास्त्रप्रतिपन्नन्यायमात्रेण श्रुतिपथमनुर-
 न्वानेनार्थं निश्चिनोति । स पापाचरणाय भवतीति ।

न्यायप्राशस्त्याप्राशस्त्यवचनानि च निरुक्तार्थतात्पर्यकाण्येव । तत्र केवल-
 तर्काभ्यासनिरतस्य पुंसश्शृगालयोनिजनिमतो भाषणं कश्यपेन्द्रसंवादे । तत्र चान्वी-
 क्षकीशब्दितायास्तर्कविद्यायाश्श्रुत्यनुरोधनिबन्धनं नैरर्थक्यं प्रतिपाद्यते श्रुतिसह-
 कारिण्याश्चास्याश्श्रुत्यनुग्रहविरहे नैरर्थक्यमेव साधीय इति युक्तं केवलतर्कपरत-
 निरुक्तवचनस्य । मोक्षधर्मगतश्रुतिसहकारप्रतिपादकवचनान्तरविरोधाच्च निरुक्तवच-
 नस्यान्वीक्षकीसामान्यपरत्वं न सम्भवति ।

एतद्वचनप्रतिपाद्यमानञ्चाक्रोशातिवादफलं शृगालयोनिजन्म केवलतर्क-
 भ्यासमूलमिति स्वतन्त्रतर्काभ्यासिनां शृगालयोनिजनिर्भवत्येव ।

एतेन न्यायवार्तिकभूमिकायाम् ४४, ४५. पुटयोः, 'शृगालयोनिजनेर-
 क्रोशातिवादमात्रफलत्वमेव । तर्कविद्यापाठफलत्वे 'आक्रोष्टे'त्यादिश्लोकवैयर्थ्यप्रस-

ज्ञा'दिति प्रतिपादितं निरस्तम् । श्रृगालयोनिजनिफलाक्रोशाऽतिवादप्रयोजकस्वतन्त्र-
तर्कभ्यासस्य श्रृगालयोनिजनिप्रयोजकत्वोपपत्तेः । गन्धर्वतन्त्रवचनमपि स्वतन्त्रतर्क-
विषयम् । उक्तञ्च न्यायवार्तिकभूमिकायां 'गोतमप्रोक्ते'त्यादिवचनव्याख्यानावसरे
'शास्त्रान्तरव्यावृत्तिस्तु निपातेन व्यज्यते' इति ।

स्कान्दकालिकाखण्डसप्तदशाऽध्यायगतेन च

'पुनश्चाऽनुगृहीतोऽसौ श्रुतिसिद्धान्ततर्कतः ।

सर्वलोकोपकाराय तव शास्त्रं भविष्यति ॥' इति

उपरितनवचनेन श्रुत्यनुरोधितर्कप्रतिपादकस्य गौतमदर्शनस्योपादेयत्वमव-
गम्यते ।

अत एव न्यायदर्शनस्योपाङ्गेषु परिगणनमपि संभवति । साक्षात्परम्परया
वा वैदिक्यामर्थप्रतिपत्तौ किञ्चित्कुर्वाणस्यैव वेदाङ्गत्वसम्भवात् । 'नाकिञ्चित्कुर्व-
तशेषत्व'मिति न्यायात् ॥ तस्माच्छ्रौतार्थनिर्णयसहकारिणो न्यायदर्शनस्य प्राशस्त्यं
सम्भवत्येव ॥

॥ इति न्यायनिन्दाप्रतिपादकवचनाऽविरोधसमर्थनम् ॥

न्यायदर्शनप्राशस्त्यनिरूपणेन च न्यायस्यात्ममननसम्पादकतया निश्चयस-
प्रयोजकत्वलक्षणस्वभावविशेषोऽवगम्यते । श्रौतार्थविचारशेषतयाऽध्येतव्यत्वलक्षणश्च ।
न्यपदिश्यते खलु न्यायाऽनध्येतृभिरधीयमानो वेदान्तोऽन्यायवेदान्त इति ।

'अक्षपादप्रणीते च काणादे सङ्ख्ययोगयोः ।

त्याज्यश्श्रुतिविरुद्धोऽश श्रुत्यैकशरणैर्द्विजैः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥' इति

पराशरोपपुराणवचनं च षड्दर्शन्यां श्रुतिविरुद्धार्थप्रतिपादकन्यायान्देस्व-
तन्त्रोपादेयतां प्रतिक्षिपति ।

नच वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकन्यायस्य वेदार्थनिर्णयसहकारवादो विरुद्ध एव

स्यादिति वाच्यम् । वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकस्यापि न्यायदर्शनस्याधीयमानस्याऽऽं तृबुद्धिवैशद्यसम्पादकतया वेदार्थनिर्णयसहकारित्वोपपत्तेः ॥

एतेन न्यायवर्तिकभूमिकायाम्, ४४. पुटे प्रतिपादितं न्यायप्राशस्त्यप्रतिपादकप्रमाणविरोधान्निरुक्तपराशरोपपुराणवचनाप्रामाण्यं निरस्तं वेदितव्यम् ॥

न्यायवर्तिकभूमिकाकृतां पराशरोपपुराणवचनाप्रामाण्यप्रतिपादनं न्यायदर्शनेऽत्यादरनिबन्धनमिति च । अत एव न्यायवैशेषिकयोस्तामसत्वप्रतिपादवपाञ्चवचनं प्रमाणं साङ्ख्यभाष्यभूमिकानिदिष्टं नोपात्तमपि । तदपि न्यायस्य स्वतन्त्रोपादेयतामेव प्रतिक्षिपति । न पुनश्चैतार्थनिर्णयशेषतयोपादेयतामिति : कश्चिद्दोषः ॥

यत्तु विद्याभूषणेन ‘अपरिग्रहाच्चाऽत्यन्तमनपेक्षा’ इति ब्रह्ममीमांसासूत्रं न्यायदर्शननिन्दापरत्वेनोपात्तम् । तन्न समीचीनम् । निरुक्तसूत्रस्य वैशेषिकमतनिरासपराधिकरणपठितस्य वैशेषिकदर्शनपरत्वात् । तथा च श्रीमगवद्रामानुजभाष्यम् ‘कापिलपक्षस्य श्रुतिन्यायविरोधपरित्यक्तस्यापि सत्कार्यवादादिना कचिदंशे वैदिकैरपरिग्रहोऽस्ति । अस्य तु काणादपक्षस्य केनाऽप्यंशेनापरिग्रहादनुपपन्नत्वाच्चाऽत्यन्तमनपेक्षैव निश्चयेसाऽर्थभिः कार्ये’ति ।

वैशेषिकस्य च निरुक्तसूत्रेणाऽत्यन्तोपेक्ष्यत्वेन प्रतिपादितस्यापि व्युत्पत्त्यादिफलायोपादानं साधीय एव ।

नचेदं सूत्रं न्यायदर्शनविषयं भवितुमर्हति । न्यायदर्शनप्रमेयस्य प्रमाणाद्यर्थजातस्य वैदिकैः परिग्रहात् ।

तस्मात्सिद्धं न्यायदर्शनस्य वेदार्थनिर्णयशेषतयोपादेयत्वम् ॥

॥ इति न्यायदर्शनप्राशस्त्य निरूपणम् ॥

॥ अथ न्यायदर्शनप्रणेत्तृपुरुषविशेष निरूपणम् ॥

उपपदितं न्यायदर्शनस्याऽभ्यर्हितत्वम् । अथ तस्य प्रणेता निरूप्यते ॥

॥ न्यायदर्शनप्रणेतुर्नामानि ॥

न्यायशास्त्रावतारे तावद्भगवानक्षपादो न्यायदर्शनं प्रणिनायेति प्रतिपदितम् स च भूयस्त्वधिकरणेषु (१) अक्षपादः (२) अक्षचरणः (३) गोतम इत्यादिभिस्समाख्याभेदैर्व्यवह्रियते ॥

(१) अक्षपादसमाख्यया तावद्व्यवहारो न्यायभाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकान्या-
यमञ्जयिदावुपलभ्यते ।

(२) अक्षचरणशब्देन च महाभारतनीलकण्ठीटीकादौ ॥

(३) गौतमनाम्ना च पाद्मोत्तरखण्डे, नैषधीयचरिते, सर्वदर्शनसङ्ग्रहे, विश्व-
नाथपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीतन्यायवृत्त्यन्तिमश्लोकादौ च ।

कचिन्यायवृत्त्यन्तिमश्लोके 'गौतम'निर्देशो दृश्यते । एतत्तत्त्वमग्रे व्यक्ती-
भविष्यति ।

॥ अक्षपादीयसमाख्योपपादनम् ॥

तत्राक्षपादसमाख्या तावत् न्यायदर्शनप्रणेतुर्वाचस्पत्ये बृहदभिधानेऽक्ष-
पादशब्दनिर्वचन उपपादिता । यथा 'अक्षपादः अक्षं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातं
पादोऽस्य । न्यायसूत्रकारके गौतमे मुनौ । स हि स्वमतदूषकस्य व्यासस्य मुखदर्शनं
चक्षुषा न कर्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चाद्व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्ट-
वानिति पौराणिकी रचयेति ।

अक्षपादश्च न्यायदर्शनप्रणेता न्यायशास्त्रेण पुरजितं वादे तोषयन् स्वप्रणी-
तस्य दर्शनस्य सकललोकोपकारकत्वं साधुत्वञ्च पुरजित्प्रसादकृतं सम्पादयन् नैया-
यिकबृन्दवन्द्यचरणयुगलो वरीवर्तीति न्यायमञ्जर्यामुपक्रमोपसंहारयोः प्रतिपादितं,

‘जयन्ति पुरजिद्वत्तसाधुव्रादपवित्रिताः ।

निदानं न्यायरत्नानामक्षपादमुनेर्गिरः ॥’

‘न्यायोद्धारगभीरनिर्मलगिरा गौरीप्रतिस्तोषितः ।

वादे येन किरीटिनेव समरे देवः किराताकृतिः ॥

प्राप्तोदारवरस्ततस्स जयति ज्ञानामृतप्रार्थना—

नाम्नाऽनेकमहर्षिमस्तकवलत्पादोऽक्षपादो मुनिः॥’ इति ।

१. वचनानि तु न्यायवार्तिकभूमिकादावुपात्तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

२. न्यायवार्तिकभूमिकायाम्, २४. पुटे टिप्पण्यां त्वयं कथाऽन्यथा प्रतिपादिताऽनु-
सन्धेया ।

॥ न्यायदर्शनप्रणेतुर्मुनित्वप्रतिपादनम् ॥

न्यादर्शनप्रणेता तावत् मुनित्वेन मुनिप्रवरत्वेन ऋषित्वेन च व्यपदिश्यते। तः

- (१) मुनित्वेन व्यपदेशस्तावन्निरुक्तश्लोकयोरन्यत्र च बहुलम् ।
- (२) मुनिप्रवरत्वेन च न्यायवार्तिकविश्वनाथवृत्त्यादौ ।
- (३) ऋषित्वेन च न्यायभाष्यादौ ॥

अत्र च प्रतिपाद्यमानमृषित्वं तपःप्रभावसमासादितन्यायादिपदार्थतत्त्वसाक्षात्कारलक्षणं मन्तव्यम् । न्यायदर्शनप्रणेतुः ऋषित्वोपपादनाच्च न्यायशास्त्रस्य ऋषिप्रवर्तितत्वलक्षणमभ्यर्हितत्वं सिद्धमिति ।

॥ गोतमचरितम् ॥

॥ श्रुतिषु गोतमप्रस्तावः ॥

श्रुतिषु तावद्गोतमस्वशब्दात्कचित्कचिच्च स्वीयशब्दात्प्रतिपाद्यते । तः स्वशब्देन निर्देशः पूर्वभागेषु बहुलमुपलभ्यते । यथा,

- (१) ऋक्संहितायां, १ अष्टके—५. अध्याये, ६२. सूक्ते ।
- (२) अथर्वसंहितायां, ४. काण्डे, ६. अनुवाके । १८. काण्डे, ३ अनुवाके च ॥

(३) माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे, १. काण्डे, ४. अध्याये ।

(४) ऋक्संहिताभाष्ये, १. अष्टके, ५. अध्याये, २१. वर्गे च ।

तत्र माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे विदेहराजपुरोहितः रहूगणर्षेःपत्यं गोतमनामा प्रतिपाद्यते । ऋक्संहिताभाष्ये च राहूगणो गोतमस्सूक्तद्रष्टृत्वेन प्रतिपाद्यते गोतमशब्दश्च गोतमगोत्रापत्यवाची उपनिषत्सु बहुलं श्रूयते । यथा—

- (१) छान्दोग्ये ४ प्रपाठके ४ खण्डे । ५ प्रपाठके तृतीयादिखण्डेषु च
- (२) बृहदारण्यके ४ अध्याये. ६ ब्राह्मणे । ५ अध्याये, ७ ब्राह्मणे च

अत्र छान्दोग्य चतुर्थप्रपाठकचतुर्थखण्डगतवचनव्याख्याने श्रीमद्रङ्ग रामानुजीये,

‘अथ स सत्यकामः हरिद्रुमत्पुत्रं गोत्रतो गौतममेत्योक्तवानिति, बृहदारण्यकपञ्चमाऽध्यायसप्तमब्राह्मणगतवचनभाष्ये च श्रीशङ्करभगवत्पादप्रणीते ‘गौतमेति गोत्रत’ इति च प्रतिपाद्यते ।

अत्र च प्रतिपाद्यमान आम्नायपूर्वोत्तरभागयोगौतमगौतमनिर्देशभूमा तयोः पौर्वापर्यनियामको बोध्यः । आम्नायोत्पत्तिवादिनाञ्चानुकूल इव । इति ।

॥ गोतमद्वयम् ॥

श्रुत्या तावद्गौतमद्वयं प्रतीयते । शतपथब्राह्मणादिनिर्दिष्टो राहूगणो गोतम एकः । गौतमशब्दनिर्वचनसिद्धपूर्वभावो गोत्रप्रवर्तकश्चाऽपर इति । तत्र सन्दिह्यते । किं गोत्रप्रवर्तको राहूगणश्च गोतमो भिन्न उताऽभिन्न इति । भिन्नत्वे च किं गोत्रप्रवर्तक एव गोतमो न्यायदर्शनं प्रणिनाय आहोस्विद्राहूगणो गोतम इति च ।

॥ न्यायदर्शनप्रणेतृविषये पूर्वः पक्षः ॥

अत्र १केचित् मन्यन्ते । २शतपथब्राह्मणादिनिर्दिष्टो विदेहराजपुरोहितो राहूगणर्षेः सत्यं गोतम एव न्यायदर्शनप्रणेता । ३तस्यैव वैदिकसूक्तद्रष्टुर्विदेहराजपुरोहितस्य न्यायदर्शनप्रणेतृत्वसम्भवात् । अयमेव गोतमो गोत्रप्रवर्तको न्यायदर्शनप्रवन्वृत्तिपादकगोत्रमूलपुरुषप्रतिपादनस्वरसगौतमपदघटितवचनप्रतिपाद्यो भवितुमर्हति । ४नच गोतमान्तरैव कृतमर्वाचीनमिदं न्यायदर्शनमिति वाच्यम् । अधिगतश्रौतनिर्देशस्याऽतिचिरकालावस्थायिनो न्यायदर्शनस्य मूलपुरुषप्रणीतत्वस्यैव सम्भवात् । ५अयञ्च गोतमो जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्य पिता मिथिलादेशे न्यायदर्शनं प्रणिनायेति ।

१. केचित् न्यायवार्तिकभूमिकाकारप्रभृतयः ।

२. न्यायवार्तिकभूमिकायां २१ पुटे द्रष्टव्यम् । तत्र न्यायदर्शनप्रणेतू राहूगणगौतमस्य च्छान्दोग्यादिप्रतिपादितत्वप्रतिपादनाच्छान्दोग्यादी च गोतमस्य गोत्रप्रवर्तकस्य प्रतिपादना द्राहूगणगौतमस्यैव गोत्रप्रवर्तकत्वं न्यायवार्तिकभूमिकाकदमिममिति प्रतीयते ।

३. न्यायवार्तिकभूमिकायां २२ पुटे टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

४. न्यायवार्तिकभूमिकायां २०-२१ पुटयोर्द्रष्टव्यम् ।

५. न्यायवार्तिकभूमिकायां २३ पुटे द्रष्टव्यम् ।

॥ न्यायदर्शनप्रणेतृविष्टये सिद्धान्तपक्षः ॥

गोतमगोत्रापत्यं गोतमनामा महर्षिर्मिथिलादेशे न्यायदर्शनं प्रणिनायति तु वयं प्रतीमः । तथाहिः—वाचस्पत्ये बृहदभिधानेऽक्षपादशब्दनिर्वचने *गौतम-शब्देन गोतमगोत्रापत्यत्वेन प्रतिपादितस्य न्यायदर्शनप्रणेतुर्गौतमसमाख्यायोगो

‘न्यायः—गौतमप्रणीतषोडशपदार्थनिरूपके शास्त्रभेदे’ इति न्यायशब्द निर्वचनादवगम्यते ॥

न्यायदर्शनप्रणेतैव विदेहपुरोहितत्वेन शतपथब्राह्मणादिप्रतिपन्न उतान्यः शतानन्दपितृत्वेन श्रीरामायणादिप्रतिपाद्यमान एव न्यायदर्शनं प्रणिनाय उतान्यः राहूगणगौतम एव शतानन्दपिता उतान्य इत्यादिकं तु दुर्निश्चये भवति ।

*। अपत्यार्थकप्रत्ययविशेषाऽयं निरूपणम् ॥

टि—अत्रेदमववेयम् । ननु गौतमशब्दस्तवत् ‘ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चे’ति (अष्टाध्यायी—४—१—११४) सूत्रविहिताण् प्रत्ययान्तः । अपत्यार्थकप्रत्ययेन च तन्निरूपितजन्यत्ववद्रूपतत्पुत्राभिधानेऽपि तदीयगोत्रापत्याभिधानमनुपपन्नम् । निरुक्तसूत्रस्य च गोत्रापत्याऽविषयता निरुक्तसूत्रपूर्वतने ‘शिवादिभ्योऽणि’ति (अष्टा—४—१—११२) सूत्र एव गोत्राधिकारनिवृत्तिवचनादवगम्यते । नच ‘अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्चे’ति (अष्टा—२—४—६५) सूत्रविषयत्वाद्गोत्रापत्यार्थकत्वमुपपद्यत इति वा व्यम् । तत्सूत्रस्य गोत्रापत्यकृतबहुत्वविवक्षास्थल एव प्रवृत्तेः अत एकवचनान्तगौतमशब्दस्य गोत्रापत्यार्थकत्वमनुपपन्नम् । ‘गौतमेति गोत्रत इति शाङ्करभाष्याद्यसङ्गतिश्चेति चेत् । सत्यम् । अथाऽप्यपत्यसामान्यार्थविहिताण् प्रत्ययान्तस्यैव गौतमशब्दस्य गोतमगोत्रापत्यवाचित्वमपि साधी एव । साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वस्यैवापत्यार्थघटकत्वात् । न चैवं सति गोत्रापत्यार्थकप्रत्ययेन पर्यायत्वं प्रसज्यते । समानेऽपि पौत्रादिवाचकत्वे गोत्रप्रत्यया मुख्यविषयस्य पुत्रस्यैवापत्यप्रत्ययप्रधानप्रतिपाद्यत्वात् । न चैतावता गोत्रप्रत्ययविधानवैयर्थ्यम् । विशेषधर्मावच्छिन्नबोधनाय तदावश्यकत्वात् । स्याद्वा गोत्रापत्यस्यैव पत्यत्रविवक्षयाऽपत्यप्रत्ययबोधयत्वमिति । इति ॥

अथापि मिथिलोपकण्ठे शतानन्दपित्राश्रमस्य श्रीरामायणेन सत्तावगमा-
च्छतानन्दपितुर्गौतमनाम्नो मिथिलाविततप्रचारन्यायदर्शनप्रणेतृत्वं शक्यमनुमातुम् ॥

यद्यपि विदेहपुरोहितत्वेन शतपथब्राह्मणादिप्रतिपन्नो राहूगणो गोतमो
जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्य पिता भवितुमर्हति । 'गौतमश्च शतानन्दो जनकानां
पुरोहित' इत्युत्तररामचरितश्लोकव्याख्याने 'गौतमो गोतमस्य महर्षेरपत्यं पुमा' निति
दर्शनेन शतानन्दपितुर्गौतमसमाख्यावगमात् । राहूगणगोतमस्य च नामैक्यनिबन्धन-
प्रत्यभिज्ञया तदैक्यसिद्धेः संभवात् ॥ अथापि न शतानन्दपितृत्वं तस्य निश्चेतुं
शक्यते । भेदाभेदसाधारण्यात् नामवेयस्य ॥

॥ राहूगणगोतमस्य गौतमत्वसमर्थनम् ॥

सम्भावितशतानन्दपितृभावस्य च राहूगणगोतमस्य न्यायदर्शनप्रणेतुर्गौत-
मत्वमवर्जनीयमापतति ।

‘तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ।

हृष्टरोमा महातेजास्तानन्दो महातपाः ॥

गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ।

रामसन्दर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥’ इति

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणश्लोकाभ्यां शतानन्दपितुर्गौतमत्वप्रतिपादनात् ॥

नच शतानन्दपितुर्गौतमत्वे तस्य गोतमत्वमुत्तररामचरितव्याख्यानप्रतिपन्न-
मनुपपन्नं स्यादिति वाच्यम् । गौतमस्यापि सतस्तस्य गोतमसमाख्यासमावेशा-
विरोधात् । कुर्वन्ति हि पितरस्स्वपित्रादिनाम स्वतनयानां पित्रादिष्वदरातिशया-
द्वंशाविस्मरणाय चेति ।

स्याद्वोत्तररामचरितव्याख्यानस्य गोतमापत्यतामात्रप्रतिपादकस्य शतानन्दे
गोतमगोत्रापत्यतापरत्वम् । अतश्शतानन्दपितुर्गौतमत्वमुपपद्यत एव ॥

॥ राहूगणगोतमस्य वर्गप्रधानताव्यवस्थापनम् ॥

किञ्च, गोत्रप्रवरनिरूपकग्रन्थेषु तावद्गौतमगणे दशसु वर्गेषु राहूगणत्वेन
कश्चन वर्गो निर्दिष्टः । अतो राहूगणस्य वर्गप्रधानत्वं साधीय एव । परन्तु वर्ग-
दशकमूलपुरुषदशकस्य गोतमसमाख्यैकपुरुषमूलत्वं स्यादिति सम्भाव्यते ।

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्राऽत्रिगोतमाः ।

वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥' इति

मानवीयवचनेनैकस्यैव गोतमस्य गोत्रप्रवर्तकत्वाऽवगमात् ॥ अतश्च राहू-
गणगोतमस्य गौतमत्वं साधीय एव ।

॥ इति राहूगणगोतमस्य वर्गप्रधानताप्रतिपादम् ॥

एतेन राहूगणगोतमस्य न्यायदर्शनप्रणेतृत्वेनाभिमतस्य मूलपुरुषत्वसाधनं
न्यायवार्तिकभूमिकाकृतामनुपपन्नं स्वनिरूपणविरुद्धं चेति मन्तव्यम् । श्रीरामायणे
मिथिलाभूमौ जनकपुरोपकण्ठे गौतमाश्रमावस्थानप्रतिपादनात् मिथिलादेशे न्याय-
दर्शनप्रणयनप्रतिपादनं सम्भवत्येवेति हि न्यायवार्तिकभूमिकायाम् २३. पुटे प्रति-
पादितम् । तच्च विरुद्धयते न्यायस्य मूलपुरुषप्रणीतत्वे । गौतमाश्रमवास्तव्यस्य
न्यायदर्शनप्रणेतुर्गौतमत्वनियमादिति ।

॥ इति राहूगणगोतमस्य गौतमत्वसमर्थनम् ॥

यच्चोक्तं न्यायदर्शनप्रणेतृनिर्देशकेषु प्रमाणेषु श्रूयमाणस्य निरुपपदस्य गोतम
शब्दस्य मूलपुरुषप्रतिपादनस्वरसत्त्वान्मूलपुरुषस्यैव न्यायदर्शनप्रणेतृत्वमिति न्याय-
दर्शनप्रणेतृसम्बन्धिनो गौतमशब्दाः प्रामादिका एवेति । तन्न समोचीनम् । बहु-
प्रमाणसिद्धगौतमत्वबाधकत्वायोगाद्गौतमशब्दस्य । धर्मभूतपदस्वरूपत्यागात्तदधर्म-
स्वारस्यत्यागमात्रस्य ज्यायस्त्वाच्च ।

एतेन 'गौतमसूत्रवृत्ति'रिति पाठस्यप्रामादिकत्वकल्पनया न्यायदर्शनस्य
मूलपुरुषप्रणीतत्वं सेत्स्यतीत्यपि न्यायवार्तिकभूमिकाकृतां मनोरथमात्रं मन्तव्यम् ।

यत्पुनश्चैतन्निर्देशमाजो न्यायदर्शनस्य गोत्रमूलपुरुषप्रणीतत्वमेव सम्भवतीति
प्रतिपादितम् । तदपि न सहृदयहृदयङ्गमं भवति ॥ मूलपुरुषप्रणयनवादेऽप्यनादि-
निधनाविच्छिन्नसंप्रदायाम्नायनिर्देशोपपादनस्यायोगात् । योगे वा न्यायदर्शनस्य गौतम
प्रणीतत्वस्यैव सम्भवाच्च ॥

वस्तुतो न्यायनिर्देशपराश्रुतयोऽनादिसिद्धन्यायविद्यापरा एव । तद्विस्तर-
रूपत्वाच्च न्यायदर्शनस्यापि श्रौतनिर्देशनिबन्धनाभ्यर्हितत्वं साधीय एवेति न किञ्चि-
दसहीनम् ॥

अतस्सिद्धं गौतमगोत्रस्य गौतममहर्षेर्न्यायदर्शनप्रणेतृत्वम् ॥

॥ इति न्यायदर्शनप्रणेतृविषये सिद्धान्तपक्षः ॥

॥ इति गौतमचरितम् ॥

॥ इति न्यायदर्शनप्रणेतृपुरुषविशेष निरूपणम् ॥

॥ आन्वीक्षक्याः पञ्चाध्यायीत्वसमर्थनम् ॥

अक्षपादप्रणीतञ्चान्वीक्षकीशब्दितं न्यायदर्शनं आह्निकद्वयघटिताध्याय-
पञ्चकात्मकमुपलभ्यते । युक्तमेव सपरिकरप्रमाणनिरूपकस्य निश्चयसोपयोगिनोऽस्य
पञ्चाध्यायीत्वम् ॥

अत्र विद्याभूषणो मन्यते । प्रमाणादिषोडशपदार्थलक्षणप्रतिपादकस्य न्याय-
दर्शनप्रथमाध्यायमात्रस्याऽक्षपादप्रणीतत्वं स्यात् । बौद्धवैशेषिकयोगमीमांसादर्शन-
प्रमेयपरीक्षकाश्च द्वितीयतृतीयतुरीयाध्याया विभिन्नकाले विभिन्नकर्तृका भवितुमर्ह-
न्ति । जातिनिग्रहस्थानविभागनिरूपकस्य पञ्चमाध्यायस्य पुनर्न गौतमप्रणीतत्वम् ।
न हि प्रमाणादिपदार्थान् विभज्य प्रथमाध्याय एव निरूपयन्नक्षपादो जातिनिग्रह-
स्थानयोस्स्वरूपं तद्वहुत्वञ्च तत्रैव प्रतिपादयन् जातिनिग्रहस्थानविभागनिरूपकं
पञ्चमाध्यायं प्रणीतवानिति संभवतीति ॥

अत्र ब्रूमः । सपरिकरप्रमाणनिरूपकत्वं तावन्न्यायदर्शनस्य प्रमाणोपक्रमस्य
पदार्थोद्देशसूत्रेणाऽवगम्यते । निरूपणं च प्रमाणस्य लक्षणविभागोपपत्त्यादिचिन्तन-
मेव । तच्च न प्रथमाध्यायमात्रेण निर्व्यूढम् । विभक्तानां लक्षणप्रतिपादनमात्रविश्रा-
न्तत्वात् तस्य । अतः प्रथमाध्यायमात्रस्याऽक्षपादप्रणीतत्वं न साधीयः ॥

किञ्च, संशयादिपरिकरोपेतं प्रमाणं निरूपयन्तावदक्षपादस्त्वं दर्शनं मुमुक्षु-
पादेयं चिकीर्षन् द्वादशविधं प्रमेयं न्यरूपयत्स्वीये दर्शने । तेन च निश्चयसाभिप्वङ्गं
स्वीयदर्शनस्य भाषयन्मुमुक्षुपादेयतां तस्य मनुने । प्रत्यपादयच्च प्रेक्षावदुपादेयत्वाय
स्वीयग्रन्थस्याऽऽत्मादिप्रमेयनिरूपकत्वं तज्जन्यविज्ञानस्य च मिथ्याज्ञानादिनिवर्हण-
द्वारा निश्चयससाधकत्वेन तस्य निश्चयसाभिप्वङ्गं च ।

‘प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डा-
हेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां १ तत्त्वज्ञानान्निश्चयसाधिगमः’

१. सूत्रघटकस्तत्त्वज्ञानशब्दः करणसाधनो दशनपरो द्रष्टव्यः । प्रतिपादितञ्चैतत्तात्पर्यशीकायाम् ॥

‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग’
इति न्यायोपक्रमस्थसूत्राभ्याम् ॥

तत्र तावन्निश्रेयसाऽभिष्वङ्गोऽस्य दर्शनस्याऽऽत्ममननसंपादकतयैव संभवति।
श्रवणस्य श्रुतिकारितत्वात्पुरुषकारितत्वाच्च निदिध्यासनस्य । मननञ्च देहादिविल-
क्षणतया श्रुतस्याऽऽत्मनो युक्तिभिरनुचिन्तनलक्षणं तृतीयचतुर्थाध्यायसाध्यमेव ॥
आत्मलक्षणनिर्देशकस्य प्रथमाध्यायस्यात्मश्रवणपर्यवसायित्वात् । अतो न्यायदर्श-
नप्रथमाध्यायमात्रस्याक्षपादप्रणयनवादोऽनुपपन्नः ॥

नच न्यायदर्शनाद्यसूत्रद्वयस्य पश्चादुपरितनाध्यायप्रणेतृभिस्संयोजितत्वात्
तानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गानुबन्धिचतुष्टयाप्रतिपादनेन
प्रेक्षावदप्रवृत्तौ प्रेक्षावत्प्रमित्युत्पादनेन सफलजन्मनश्शास्त्रस्य प्रयोजनापर्थवसानेना-
नारम्भणीयत्वापातात् ॥ आत्मादिद्वादशविधप्रमेयप्रतिपादनस्यालग्नकत्वापत्तेश्च ॥

नच प्रमाणपरिकरत्वादात्मादेस्तन्निरूपणं प्रमाणशास्त्रे साधीय एवेति
वाच्यम् । अथाऽपि द्वादशविधप्रमेयस्य प्रमाणपरिकरताविरहेण तद्दोषतादवस्थ्यात् ।
यथाकथञ्चित्प्रमाणपरिकरत्वोपपादने च तादृशप्रमाणपरिकरभावस्य तन्त्रान्तर-
प्रमेयसाधारण्येन तेषामपि निरूपणप्रसङ्गाच्च ॥

यद्यात्मादेरेव निश्रेयसोपयोगितया तावन्मात्रनिरूपणमिष्यते । साधीय
एवैतत् ।

‘अस्त्यन्यदपि श्रद्ध्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम् । तद्वेदेन
चापरिसङ्ख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात्संसार इत्यत एतदुपदिष्टं
विशेषेणे’ति प्रमेयोद्देशसूत्रे भाषमाणो हि वात्स्यायनो निश्रेयसोपयोगिनमात्मादि-
प्रमेयनिरूपणं न्याये मनुत इति । तर्ह्यातातमान्वीक्षक्या अध्यात्मविद्यात्वेन । तथात्वे
च प्रथमाध्यायमात्रत्वानुपपत्तिः प्रपञ्चिता ।

आत्मादिद्वादशविधप्रमेयप्रतिपादकानां प्रथमाध्यायगतानां सूत्राणां पश्चा-

१. अत्रैदं बोध्यम् । न्यायभाष्यप्रतिपाद्यमानं च द्रव्यादि वैशेषिकप्रमेयजातं स्वनिरूप-
कस्य वैशेषिकदर्शनस्य न्यायभाष्यप्राक्तनत्वमवगमयति । न्यायभाष्यप्राक्तनत्वोपपादनेनैव तद्व्या-
ख्यानेभ्यः पूर्वत्वमर्थसामर्थ्यात्स्तेत्यतीति ॥

तनैस्संयोजितत्वाऽभ्युपगमे च । सत्यम् । नेदमक्षपादीयं न्यायदर्शनम् । तस्यात्म-
विद्यात्वस्य प्रमाणेषु प्रतिपादनात् । किन्नाम? । स्वमतिविलसितं दर्शनान्तरमेवेति ।

यत्पुनः बौद्धवैशेषिकयोगमीमांसादर्शनप्रमेयनिरूपकाणां न्यायद्वितीयतृतीय-
तुरीयाध्यायानां पश्चात्तनैरेव प्रणीतत्वं सम्भवतीति प्रतिपादितम् । तत्र पृच्छामः ।
किं बौद्धाद्यागमप्रमेयस्य पूर्वमसतः प्रतिपादनस्या क्षपादकर्तृकत्वायोगादर्वाचीनकर्तृ-
कत्वमास्थीयते । आहोस्विदेकस्यैव पुरुषस्य तावदर्थनिरूपणसामर्थ्याभावादिति ।

प्रथमे सत्यादय एव मानम् । अनादिकालप्रवृत्तानामेवार्थविशेषाणां निबन्ध-
कारैः परिग्रहात् । द्वितीये चासिद्धिः । एकस्यैव पुरुषस्य योगमहिमसाक्षात्कृतार्थ-
तत्त्वस्य तावदर्थनिरूपणसामर्थ्यसंभवात् ।

अक्षपादस्य च यौक्तिकतल्लजत्वं न्यायभाष्यान्तिमश्लोकेन प्रतिपाद्यत इति
युक्तं तस्य प्रमाणप्रमेयपरीक्षकद्वितीयतृतीयचतुर्थाध्यायप्रणेतृत्वम् ॥

माध्यमिकसूत्रादिबौद्धग्रन्थसंवादश्च न्यायदर्शने परिदृश्यमान आम्नाय-
साधारण इति न ततोऽपि उपरितनाध्यायानां पश्चात्तनैः प्रणीतत्वं शक्यनिर्णयम् ।

‘तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्व’मिति न्यायप्रथमाध्यायान्तिमसूत्रप्रति-
पादितजातिनिग्रहस्थानबहुत्वनिरूपकस्य च पञ्चमाध्यायस्य सुतरामक्षपादप्रणीतत्वं
सम्भवति ।

पदार्थोद्देशसूत्रे चरमनिर्दिष्टे जातिनिग्रहस्थानेलक्ष्यंस्तद्बहुत्वञ्च प्रतिपादयन्
बहुत्वनिरूपणेन च शास्त्रमुपसंहरिष्यन्नक्षपादो न प्रथमाध्याय एव जातिनिग्रहस्थाने
विभिनत्तीति न किञ्चिदपहीनम् ॥

तस्माद्युक्तं पञ्चाध्याय्या अक्षपादप्रणीतत्वम् ॥

॥ इत्यन्वीक्षक्याः पञ्चाध्यायीत्वसमर्थनम् ॥

॥ इति तर्कशास्त्रनिरूपणे न्यायदर्शननिरूपणं नाम द्वितीयोऽङ्कासः ॥

॥ तर्कशास्त्र निरूपणम् ॥

३. वैशेषिकदर्शन निरूपणम् ॥

॥ वैशेषिकदर्शनावतरणप्रतिपादनम् ॥

वेदान्तेषु तावन्निश्रेयससाधनमात्मतत्त्वज्ञानं प्रतिपाद्यते '१आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादिवाक्यैः । ज्ञेयश्चात्मा जीवपर-
भेदभिन्नः । तद्विषयश्च 'ज्ञानं निश्रेयससाधनं वैलक्षण्यविषयमिति 'द्वे ब्रह्मणी
वेदितव्ये' भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा' ३पृथगात्मनं प्रेरितारश्च मत्वा जुष्ट-
स्तस्तेनाऽमृतत्वमेतीत्यादिवचनप्रतिपन्नम् ॥

देहात्मभ्रमादिलक्षणमिथ्याज्ञानमूलबन्धात्यन्तिकनिवृत्तिरूपनिश्रेयससाधन-
ज्ञानविषयश्च ज्ञातृवैलक्षण्यं परमार्थ इति वस्तुगतिः ।

सत्यामेवंविधायां वस्तुगतौ भगवन्नियमनपरतन्त्रा बृहस्पतिप्रभृतय आसुर-
प्रकृतिमोहनायागमाप्रामाण्यशरीरचैतन्यादिवादान् प्रावर्तयन् । तेषु च वादेष्वभि-
निविष्टवेतसो वेदवैदिकविमतिशालिनो नास्तिकाः कथ्यन्ते । सर्वेऽपि ते विलक्षणा-
त्मविद्वेषिणश्शरीरचैतन्यादिवादानातिष्ठन्ते । तत्र,

शरीरात्मवादो यथा । कल्पनाधीनात्मसिद्धिवादे कल्पकाभिमतस्य ज्ञानादे-
र्भूतपरिणतिभेदविश्रान्तस्य न विलक्षणात्मकल्पनापडुता । इति भूतचैतन्यमेव समा-
श्रयणीयम् । क्लृप्तकल्पसाधारणलिङ्गार्थसिद्धिवादे क्लृप्तातिरेकिसिद्धिदौर्घ्यात् ।
प्रकृते शरीरतदितरसाधारणज्ञानलिङ्गात्मसिद्धिवादे शरीरातिरेकिसिद्धयनुपपत्तेः ।
किञ्च विलक्षणात्मवादिभिरपि ज्ञानाद्युत्पत्त्यवच्छेदकदेशत्वं शरीरस्य स्वीकरणो-
पयम् । अन्यथा विलक्षणात्मनो नित्यत्वाद्विभुत्वाच्च सर्वत्र ज्ञानादिकं जायेतेति
प्रसङ्गे निरुत्तरत्वापातात् । अतस्तस्यैव शरीरस्य सर्वमतसिद्धस्य ज्ञातृत्वमपि
स्वीक्रियताम् । किं विलक्षणात्मकल्पनयेति ॥

ननु शरीरचैतन्यवादे मृतदेहस्यापि चैतन्यं प्रसज्यते । यदि सप्राणस्यैव
शरीरस्य चैतन्यं स्वीक्रियते । ततो वरं प्राणस्यैवात्मत्वमिति प्राणात्मवादः ।

१. बृहदारण्यके, ६. ब्राह्मणे, ५. अध्याये, ६.

२. ३. श्वेताश्वतरे, १. अध्याये, १२-६.

न
दीन्द्रियविर
ति
'योऽहं घटम
प्रत्यभिज्ञया
चक्षुषस्पाश
त्वमनुपपन्नो
नुभूतस्य
येन प्रत्यभि
णासामर्थ्या
अत
रङ्गताप्रकर्षो
पराङ्मुखता
ज्ञानानुत्पादे
नापि न पश्य
पुरतोऽवस्थि
स्य ज्ञातृत्वम
एव
र्णीतं भवति
ननु
न स्यात् ।
नसप्रत्यक्षगो
ज्ञानाश्रयतया
प्रत्यक्षाऽविप
सप्रा
रूप्योपपादन

न तावच्छरीरस्य सप्राणस्यात्मत्वं सुवचम् । शरीरप्राणयोर्भावेऽपि चक्षुरादीन्द्रियविरहे चाक्षुषाद्यनुदयात् । अत इन्द्रियाणामेवात्मत्वं युक्तमितिन्द्रियात्मवादः ।

तमिममपरे न बहुमन्वते । न तावद्बहुनामिन्द्रियाणामात्मत्वं सम्भवति । 'योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहमिदानीं स्पृशामी'त्यबाधितप्रत्यभिज्ञाविरोधात् । अनया खलु प्रत्यभिज्ञया चाक्षुषस्पर्शनाश्रय एकोऽवगाह्यते । इन्द्रियात्मवादिनो हि चाक्षुषाश्रयत्वं चाक्षुषस्पर्शनाश्रयत्वं त्वच इत्येवमादि स्वीकुर्वन्ति । अतस्तन्मते प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमनुपपन्नमेव स्यादात्मनः । अन्येनानुभूतस्यान्येन प्रत्यभिज्ञाप्यनुपपन्ना । चैत्रेणानुभूतस्य भैत्रेणानवमर्शनात् । अत एकमेव किञ्चित् नित्यमात्मवस्त्वेषितव्यम् । येन प्रत्यभिज्ञोपपद्येत । नच चक्षुरादिकं प्रत्येकमेवात्मा भवितुमर्हति । रसादिग्रहणासामर्थ्यादिति ।

अतस्सर्वग्रहणचतुरं किञ्चिदास्थेयम् । तदेव मनः । मनसश्च ज्ञानान्तरङ्गताप्रकर्षोऽवसीयते । तस्य विषयग्रहणप्रवृत्तिदशायां ज्ञानोत्पाददर्शनात् । विषयपराङ्मुखतादशायां ज्ञानानुत्पाददर्शनाच्च । यथा, सत्यपि विषयेन्द्रियसम्प्रयोगे ज्ञानानुत्पादो व्यासङ्गस्थले । एकस्मिन् विषये व्यासक्तमानसो हि पुमान् पार्श्वस्थगपि न पश्यति । प्रतिबोधितोऽपि न प्रतिपद्यते । किन्नामः ? अपि भवान् मम पुस्तोऽवस्थितो मया तु न दृष्ट इत्येव वदति । इति । अतश्च मनसो ज्ञानान्तरङ्गस्य ज्ञातृत्वमपि साधीय इति मन आत्मवादः ।

एवमात्मविषये वादबहुत्वमुत्पादितम् । वादबहुत्वे च सत्यात्मतत्वमनिर्णीतं भवति ।

ननु मन आत्मवादिना मनस आत्मत्वोपपादनात् मन एवात्मेति स्यात् । न स्यात् । मन आत्मवादेऽपि दोषस्य जागरूकत्वात् । यथा—आत्मा तावन्मानसप्रत्यक्षगोचर इति सर्वानुभवसिद्धम् । नच मनस एवेदं प्रत्यक्षमिति शक्यं वक्तुम् । ज्ञानाश्रयतया सिद्धयतोऽपि मनसो ज्ञानायौगपद्यसिद्ध्या अणुत्वेन स्वीकरणीयस्य प्रत्यक्षाऽविषयत्वादिति ॥

सप्राणेन्द्रियमनस्कस्य शरीरस्य चात्मत्वं न्यायवैशेषिकयोरात्मनिरूपणैकरूप्योपपादनप्रकरणं निरसिष्यते ।

अतो देहादिविलक्षण आत्मा यावत् न स्वीक्रियते । न तावदात्मतत्त्वं व्यवस्थितं भवति । श्रौतनिश्रेयससाधनात्मतत्त्वज्ञानं च निर्व्यूढं स्यादिति जानता कणा-
दमहर्षिणा विलक्षणात्मप्रतिपादकं वैशेषिकदर्शनं द्रव्यादिपदार्थप्रस्थानं प्रवर्तितम् ॥

॥ इति वैशेषिकदर्शनावतरणप्रतिपादनम् ॥

॥ शास्त्रारम्भसमर्थनम् ॥

एवं वैशेषिकदर्शनस्योत्पत्तिप्रकारः कथितः । अथ तस्याारम्भणीयत्वं समर्थ्यते ।
आरम्भप्रयोजकानुबन्धिवचतुष्टयनिरूपणेन तावच्छास्त्रारम्भणीयता सम-
र्थिता भवति । अनुबन्धिवचतुष्टयस्य चारम्भप्रयोजकत्वं ज्ञायमानस्येति ज्ञेयम् ।
सर्वेऽपि खटु प्रवन्धवारस्त्वग्रन्थप्रतिपाद्यमानार्थविशेषावगन्तुपुरुषविशेषसम्भवं जानन्त
एव प्रवन्धान् प्रणयन्तीति ।

ज्ञानं च कचित्सम्भावनात्मकं निश्चयात्मकं च कचिदिति विवेकः ।
प्रत्यगादयच्च स्वीयां सम्भावनां महाकविर्भवभूतिर्मालतीमाधवे प्रथमाङ्के,

“ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ ८ ॥ इति ॥

अधिकारिणश्चोपस्थास्यत इव सम्भाव्यमानस्योपस्थितस्यापि निर्णयमानस्य
हेतुत्वं जिज्ञासामूलप्रवन्धे । तदेतदस्मिन्नेव शास्त्रे प्रथमसूत्रे प्रतिपाद्यते । तथाहि ।

‘अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः’ (वै. १, अ. १, आ. १, सू.)

अत्रायमथशब्दश्चिप्योपस्थानन्तर्यपरः । बुद्धिस्थानन्तर्यपराथशब्दस्य भा-
वात् । तादृशशब्दस्यैव सूत्रघटकत्वाभ्युपगमात् । स्वपूर्ववाक्यान्तराभावेनाग्य-
विधानानन्तर्यस्य विवक्षाऽसम्भवाच्च । अतश्शब्देन चोपसन्नशिष्यहेतुत्वं प्रतिपाद्यते ।
अन्तेवासिनश्चाधिकारिणो भवन्तीति ।

आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिकामनावद्विश्च शिष्यैः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिप्रयो-
जकात्ममननं प्रतिपादयिष्योपसत्तिकरणात्तेषां कामनाख्याधिकारोऽवसीयते ।

कथमेष निर्णयः । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तीच्छावतामेव शिष्याणां मनन-
संसिद्धयर्था गुरुरूपसत्तिरिति १। ऐहिक आरलौकिकफलकामनयाप्यनुवृत्तेर्दर्शनात् ।

सत्यम् । अथापि पदार्थोद्देशसूत्रे मोक्षोपायत्वेन पदार्थतत्त्वज्ञानस्योपदिश्य-
मानत्वाच्छिष्याणां मुमुक्षुत्वनिर्णयस्फुकरः । न ह्यैहिकफलार्थिनां निश्चयसोपायप्रति-
पादनं सङ्गच्छते । मुमुक्षूणां चान्तेवासिनां मोक्षोपायपरशास्त्राधिकारस्संभवत्येवेति ।

अतोऽनुबन्धितुष्टयान्तर्गताऽधिकारिहेतुकत्वं शास्त्रस्या 'त' शब्देन प्रति-
पादितं भवति ।

ननु स्यान्नामाऽनुबन्धितुष्टयान्तर्गतस्याधिकारिणोऽवगमः । विषयप्रयोज-
नसंबन्धविज्ञानं पुनः कथं सेत्स्यति । येन प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरूपपथेत् ।

उच्यते । असति बाधके प्रबन्धानां विषयादिचतुष्टयवत्त्वनियमः । अत
एव तेषामनुबन्धित्वेन व्यवहारः । अप्रचित्तुष्टप्रबन्धेषु प्रयोजनाधिकारिणोर्विरहे-
णाऽसति बाधक इत्युक्तम् । विषयादिव्याप्याऽतुष्टप्रबन्धत्ववत्ताज्ञानाधीना च
विषयादिसिद्धिर्वैशेषिकस्यापि समाना । एवं सामान्यतो विषयादिपरिज्ञानस्य ग्रन्थ-
दर्शनतत्त्वसिद्धेरेव विषयादिविशेषजिज्ञासाऽप्युपपद्यते । अनुबन्धितुष्टयसिद्धौ च
विषयादित्वसिद्धिः कैमुतिकन्यायसिद्धेति ।

एवं ग्रन्थदर्शानुमितान् विषयप्रयोजनसंबन्धान् निर्दिशत्पदार्थोद्देशसूत्रं
प्रवृत्तम् ।

“धर्मविशेषप्रसूताद्भूयगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्चयस’मिति ।

प्रयोजनवतामारम्भणीयता । शास्त्रस्य च प्रवृत्तपुरुषविशेषकिञ्चित्कारितया
प्रयोजनपर्यवसानम् । विषयादिपरिज्ञानस्य च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुतेति स्थितिः । ताम-
नुसृत्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं विषयादिपरिज्ञानमनुमानत उपपादितम् । विषयासिद्धयुप-
पादनेन च शास्त्रारम्भणीयता समर्थिता भवति ।

वैशेषिके च तन्त्रे द्रव्यादयः *प्रधानप्रतिपाद्योऽर्थः । निश्रेयसं परमप्रयोजनम् । सम्बन्धश्च विषयेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः फलेन प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणश्च । निश्रेयसकामनावान् विशिष्टोऽधिकारी । एवंविधानुबन्धिचतुष्टयसंपन्नं च शास्त्रमारम्भणीयमेव ॥

॥ अधिकारिनिरूपणम् ॥

ननु निरुक्तानुबन्धिचतुष्टयान्तर्गतोऽधिकारी दुर्निरूपः । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । स किं प्रतिपन्न उताप्रतिपन्नः । नाद्योऽधिकारी । स हि ज्ञाता । न खलु ज्ञातृभ्य उपदेशः प्रवर्तते । नापि द्वितीयः । स किमप्रतिपन्नत्वेन प्रतिपन्न उताप्रतिपन्नः । न तावत्प्रथमः कल्पः । अप्रतिपत्तिनिश्चयेऽनुपदेशप्रौढ्यात् । न हि स्थाण्वादिकं प्रति किञ्चिदुपदेश्यमुपदिशन्ति प्राज्ञाः । नापि द्वितीयः । तथात्वे वा तदुपदेशस्य निःप्रयोजनत्वापातादिति चेत् ॥ मैवम् । अप्रतिपन्नस्य प्रतिपत्ति-योग्यस्यैव शास्त्रेऽधिकारसम्भवात् ॥

अत्र च प्रतिपत्तिशब्दश्चास्त्राधीनप्रमितिपरः प्रतिपत्तव्यः ।

शास्त्राधीनप्रमित्यभाववांश्च पुमान् शास्त्रार्थे सन्दिहानश्चाध्ययनाधिकारी मन्तव्यः । तत्तदर्थे सन्दिहानस्यैव तत्तदर्थोपदेशाधीनसिद्धिकार्थविषयजिज्ञासत्वात् ॥

अतोऽधिकारी मुनिरूप इति स्थितम् ॥

वैशेषिके च तन्त्रे आत्मतत्त्वविचारात्मके श्रुतिलोकाधीनप्रसिद्धिद्वयाहिता-

*टि—एनेन प्रथमसूत्र एव धर्मपदेदम्पदव्याख्यापदैव विषयप्रयोजनसम्बन्धानां प्रतिपादनाद्विषयाद्यवगमकथन्ताशङ्कनमयुक्तम् । इदम्पदेन चाधिकार्युपस्थापकेन अधिकारिविशेषणकामनाविशेषणतया निश्रेयसमुक्तमित्यपि समाहितम् । प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गशास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यार्थाद्यवगमकथन्ताशङ्कोपपत्तेः । निश्रेयसफलकद्रव्यादिपदार्थतत्त्वज्ञानसम्पादके शास्त्रे सप्रतिज्ञानं निरूप्यमाणस्य धर्मस्य 'धर्मेण पापमपनुदति' 'कषायं कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इत्यादि शास्त्रेणावगततत्त्वज्ञानप्रयोजकभावस्या मुख्यविषयत्वादिनीदमत्रानुन्वयेयम् ॥

त्मासाधारणाकारगोचरविमर्शानां पुरुषाणामधिकारस्सुनिर्व्यूढः । अधिकारिसम्भवा-
च्चाधिकारिहेतुकश्चास्त्रारम्भ उपपन्नतरः ॥ इति ॥

॥ इति शास्त्रारम्भसमर्थनम् ॥

॥ अथ कणाददर्शनसमाख्ये निरूपणम् ॥

काणादं च दर्शनम् (१) वैशेषिकदर्शनम् (२) औलूक्यदर्शनमित्यादिभि-
स्समाख्याभेदैः व्यवहियते । कर्मकर्त्रवलम्बनस्समाख्याभेदः । कर्म शास्त्रप्रतिपाद्य-
मानोऽर्थः । कर्ता शास्त्रप्रणेता ॥

(१) प्रमेयतन्त्रं (२) तर्कशास्त्रमित्यपि काणादस्य नाम सेत्स्यति । उपपा-
दयिष्यते चैतदनन्तरमेव ॥

॥ वैशेषिकदर्शनम् ॥

ननु द्रव्यादिपदार्थनिरूपकस्याऽस्य वैशेषिकदर्शनसमाख्यत्वं हेतुर्वाच्यः ।
उच्यते । सर्वत्रासाधारणार्थावलम्बनं हि नामकरणम् । विशेषपदार्थस्य
चैतद्दर्शनासाधारण्यश्रुतं तदवलम्बनं नाम ॥

यद्यपि जातिसमवाययोऽप्यसाधारण्यं साधारणम् । तयोर्द्रव्याद्यतिगकस्या-
त्रैव प्रतिपाद्यमानत्वात् । अतस्तदुपरक्तमपि नाम 'काणादस्य' स्यादेव ।

सत्यम् । अथापि न तदुपरक्तेन नाम्ना क्वचिद्व्यवहारश्चास्त्रस्य दृष्टः । वैशे-
षिकसमाख्यया च शास्त्रस्य व्यवहारो वरीवति । पाद्मोत्तरखण्डप्रशस्तपादभाष्यादौ ।

यद्वा विशेषत्वं व्यावर्तकत्वम् । विशेषाणामिव जातीनामपि व्यावर्तकत्व-
मेष्टम् । अतो व्यावर्तकत्वाच्चिन्नपरविशेषपदघटितम् "वैशेषिकदर्शन"मिति
नाम जात्यवलम्बनमपि साधीयः । समवायस्य तु जातिविशेषव्यावर्तकत्वनिया-

१. 'कणदिन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गोतमेन तर्था न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै ॥'

इति वचनं पाद्मोत्तरखण्ड, २६३. अध्याये पार्वतीमहेश्वरसंवादे ।

२. 'योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ।

चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥'

इति प्रशस्तपादभाष्यान्तिमश्लोकः ॥

मकसंबन्धविशेषात्मकस्याप्राधान्यात् किञ्चिद्वाधकम् । नाम्नः प्रधानार्थावलम्बनताया न्यायदर्शननिरूपणे प्रतिपादितत्वात् । जातिविशेषयोर्व्यावर्तकत्वाविशेषेऽपि जाते-
रनेकव्यक्तिसम्बन्धात्सामान्यत्वम् । विशेषस्य त्वेकव्यक्तिविश्रान्तत्वाद्विशेषत्वमिति
विवेक इति सर्वमवदातम् ।

॥ वैशेषिकशब्दव्युत्पादनम् ॥

वैशेषिकशब्दस्य च १ 'विनयादिभ्यष्टक्' इति सूत्रविहितस्वार्थिकठगन्तस्य
विशेषपदार्थवाचकस्य विशेषप्रतिपादकशास्त्रभेदेऽप्यौपचारिकी वृत्तिः । विनयादिगणे
विशेषशब्दोऽपि पठ्यते ।

यद्वा तत्र भवार्थे तद्व्याख्यानार्थे वा २ 'बहुचोऽन्तोदात्ताङ्ग' इति सूत्रविहित
ठजन्तो वैशेषिकशब्दो विशेषपदार्थप्रतिपादके काणाददर्शने वर्तते । वैशेषिकं
'विशेषपदार्थमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ' इति वाचस्पत्यनिर्वचनमपि फलितार्थकथनं
मन्तव्यम् । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थ' इत्यर्थे ठजो दुर्लभत्वात् ।

अयमेव तावद्वैशेषिकशब्द ३ स्तदधीते तद्वेदेति सूत्रविहिताप्रत्ययान्तो
वैशेषिकदर्शनाधिकृतवाच्यपि भवतीत्यन्यदेतदिति ।

॥ वैशेषिकदर्शनसमाख्याया उपपत्त्यन्तरम् ॥

किञ्च वैशेषिकपदघटितं काणादं दर्शनं वैशेषिकदर्शननामभागिव । 'संयु-
क्तसंयोगादग्नेर्वैशेषिक' इति काणादतन्त्रदशमाध्यायद्वितीयाध्यायसप्तमसूत्रे वैशेषि-
कपदोपलम्भात् । अत्र च कल्पे वैशेषिकपदचिह्नितं दर्शनं वैशेषिकदर्शनमिति
मध्यमपदलोपी समासो बोद्धव्यः ।

॥ इति वैशेषिकदर्शनसमाख्योपपादनम् ॥

॥ औलूक्यदर्शनम् ॥

उल्लकोपज्ञमिदं काणाददर्शनमौलूक्यदर्शनत्वेन व्यपदिश्यते । उल्लकोपज्ञ-
त्वं चास्य न्यायकन्दलीटीकायां राजशेखरेण प्रतिपादितम् ॥ यथा —

१. अष्टाध्याय्यां ५ अध्याये, ४ पादे, ३४ सूत्रम् ।

२. अष्टाध्याय्यां ५ अध्याये, ३ पादे, ६७ सूत्रम् ।

३. अष्टाध्याय्यां ४ अध्याये, २ पादे, ५९ सूत्रम् ।

‘इह खलु पूर्वमजिह्वब्रह्माभ्यासदूरीकृतप्रमादाय मुनये कणादाय स्वय-
र उलूकरूपधारी प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायलक्षणं पदार्थ-
रूपमुपदिदेश । तदनु स महर्षिलोकानुकम्पया षट्पदार्थरहस्यप्रपञ्चनपराणि
णि रचयाञ्चकारे’ति ॥

चौखाम्बासंस्कृतग्रन्थमालामुद्रितस्य सभाष्योपस्कारस्य वैशेषिकदर्शनस्य
कायां तूलूकनाम्ना कणादेन प्रवर्तितस्य वैशेषिकदर्शनस्यौलूक्यदर्शनसमाख्या-
ः प्रतिपादितः ।

‘अस्यैवाभूदुलूकेति संज्ञाऽन्या कौतुकावहा ।

यतस्तद्दर्शनं प्रोक्तमौलूक्यापरसंज्ञया ॥’ इति ।

स्याद्वा औलूक्येन कणादेन प्रणीतस्य वैशेषिकदर्शनस्यौलूक्यदर्शनमिति
। यथा भट्टिकृतेर्भट्टिकाव्यमिति । प्रतिपादयिष्यते च कणादस्यौलूक्यत्वं वैशे-
दर्शनप्रणेतृचरिते ॥

॥ इत्यौलूक्यदर्शनसमाख्योपपादनम् ॥

॥ प्रमेयतन्त्रम् ॥

द्रव्यादिप्रमेयनिरूपकस्य कणाददर्शनस्य ‘प्रमेयतन्त्र’मिति नामकरणं सा-
। पदार्थोद्देशसूत्रेण द्रव्यादि प्रमेयत्वेन विशिष्यता च प्रमेयनिरूपणप्रवणत्वं
स्य शक्यावगमम् । पदार्थत्वस्य पदजन्यप्रमितिविषयत्वलक्षणस्य प्रमेयत्वपर्य-
यात् । प्रमाणनिरूपणप्रवृत्ते न्यायदर्शने पदार्थत्वेन प्रमाणादीनां निर्देशाभाव-
मर्थमुपोह्यत्यति ।

नन्वत्र प्रतिपाद्यार्थकेनार्थशब्देन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणसम्बन्धप्रति-
मिति स्थितौ कथं प्रमेयस्य सतो द्रव्यादेशशास्त्रप्रतिपाद्यत्वमित्यभिधीयते? ।

उच्यते । प्रेक्षावत्प्रवृत्तये तावच्छास्त्रविषयादिकं प्रतिपादनीयमेव । अथापि
प्रतिपाद्यताप्रतिपादनमेवार्थविशेषगोचरं शास्त्रोपादानप्रवृत्तयेऽलम् । न केवलस्य
शेषितस्य वा प्रतिपाद्यत्वस्य प्रतिपादनम् । यद्यपि पदमेव सन्दर्भविशेषविशिष्टं
मित्युच्यते । अतश्च पदत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वमपि ज्ञातमेव भवेत् । अथापि
न? । शास्त्रोपादानप्रवृत्तिहेतुहि शास्त्रत्वावच्छिन्नप्रतिपाद्यताज्ञानमेवार्थविशेष-

विषयकम् । विशेषधर्मावच्छिन्नबोधनं च सामान्यवाचिना शब्देन लक्षणयैव निर्वाह्यं स्यात् । न चात्र लक्षणाकल्पनावश्यकता । शास्त्रप्रतिपाद्यस्य द्रव्यादेः प्रमेयत्वबोधनविश्रान्तत्वात्पदार्थशब्दस्य ।

यद्येवम् । तर्हि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः कथं निरुह्यते? । सम्बन्धज्ञानानुपपादनात् । पदार्थशब्दाघटिततन्त्रान्तरोपादानप्रवृत्तिर्वा कथं निर्व्यूढा? ॥

ननु सैव कथमिति चेत् । सम्बन्धज्ञानोपपत्तेरेव । (१) अन्तेवासिदया-
लुना गुरुणा विषयादिप्रतिपादनम् (२) अधिगतनूलप्रवन्धेन तदर्थजिज्ञासुना प्रेक्षावतैव ग्रन्थदर्शनप्रवृत्तिरित्यादिको विषयाद्यवगमोपायो हि व्यवस्थित उपलभ्यत इति ।

तत्र स्वतन्त्रः पुरुषो ग्रन्थदर्शनप्रवृत्तो विषयादिकमवगच्छन् यथाभिलषित-
मुपादत्त उपेक्षते वेति स्थितिः । अत एव विषयादिनिर्देश आवश्यको ग्रन्थारम्भे ।
उक्तं च न्यायकन्दल्यां श्रीधराचार्यैः

‘तस्याप्रवृत्तौ शास्त्रं कृतमकृतं स्या’ दित्यादिना ।

नन्वेवं न्यायवैशेषिकपदार्थोद्देशसूत्रयोर्विषयप्रयोजनयोर्निर्दिष्टत्वेऽपि शास्त्रानु-
योगिकसम्बन्धविशेषाप्रतिपादनात्कथं तत्राधिकारिभेदप्रवृत्तिरुपपद्यते? ।

उच्यते । स्वतन्त्रश्चाधिकारी पदार्थोद्देशसूत्रेण विषयप्रयोजने अवगच्छन्
सञ्जातरागस्ताभ्यां ग्रन्थाभिप्वङ्गं भावयन्नुत्तरोत्तरसूत्रदर्शनेन विषयप्रयोजनाभ्यां
ग्रन्थस्य सम्बन्धविशेषमवधारयति । ततश्च कृत्स्नशास्त्राध्ययननिरतः कृत्स्नशास्त्रार्थं
प्रतिपद्यते । कृत्स्नशास्त्रार्थप्रतिपत्तिमांश्च स्वाभिलषितं सम्पादयतीति सर्वमवदात-
मिति ।

तदेवं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यौपयिकं विषयादिपरिज्ञानमुपपादितम् ।

कणभक्षाक्षचरणौ पदार्थोद्देशसूत्रयोर्विषयप्रयोजने निर्दिशन्तौ स्वग्रन्थप्रति-
पाद्यतां विषयस्य जानन्तौ न तां सूत्रयाञ्चक्रतुः । किन्नाम? । उपरितनसूत्रनिरिक्षणे-

१. यद्यपि पदार्थोद्देशसूत्रघटकज्ञानशब्दस्य करणसाधनस्य शास्त्रपरत्वं सम्भवत्येव ।
प्रतिपादितं चैवमेव तात्पर्यटीकावैशेषिकसूत्रवृत्त्यादौ । अथाऽपि तत्त्वज्ञानशब्दसारस्य मनुस्मृता
नैरस्माभिरन्यथासम्बन्धज्ञानोपपत्तिः कृतेति बोध्यम् ।

नाधिकारिविशेषगतं सम्बन्धप्रतिपत्त्यधिगमं मन्वाते । तत्र कणभक्षा द्रव्यादीन् पदार्थत्वेन विशिषन् प्रमेयनिरूपणप्रवृत्ततां स्वग्रन्थस्याभिप्रेति । तर्हि प्रमेयपद-
घटितमेव कुतो नासूत्रयदिति तु मन्दचोद्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगा-
नर्हत्वादिति *सारम् ॥

स्याद्वा पदार्थशब्देन प्रवृत्त्यौपयिकसम्बन्धज्ञानप्रतिपादनमित्येव । अथापि
द्रव्यादिप्रमेयनिरूपकस्य काणाददर्शनस्य 'प्रमेयतन्त्र'मिति समाख्या साधीयस्येव ।

॥ इति प्रमेयतन्त्रसमाख्योपपादनम् ॥

॥ तर्कशास्त्रम् ॥

तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्त इति तर्का द्रव्यादयः पदार्थाः । तत्प्रतिपादकस्य च
काणाददर्शनस्य तर्कशास्त्रसमाख्या साधीयसी ।

'तर्कः कणादमुनिप्रणीतं दशाध्याय्यात्मकं सूत्रोपनिबद्धं वैशेषिकदर्शन'

*टि—इदमत्राकृतम् । विद्यास्थानेषु परिगणितस्य न्यायविस्तरशब्दितस्य
न्यायदर्शनस्याधिकृताधिकारित्वेन प्रतिपन्नस्य स्वतन्त्रपुरुषाधिकर्तव्यतोपायप्रतिपाद-
नाऽसङ्गतिः । अधिकृताधिकारिकाणां गुरुमुखतोऽध्ययनस्य दर्शनात् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

यान्युक्तानि मया सम्यक् विद्यास्थानानि भारत ।

उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च ॥

तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्पष्टव्यानि कथञ्चन ।

इति आश्वमेधिकवचनं च न्यायदर्शनस्याधिकृताधिकारितामाह । 'नचा-
नधिकारिणश्शूद्रादीन्ध्यापयाम्बभूव प्रवरो मुनीना'मिति प्रत्यक्षखण्डे प्रतिपादयंश्च
मणिकारोऽधिकृताधिकारितां तस्य मनुत इति ॥

अत्रेदं समाधानम् । सत्यम् । अधिकृताधिकारिकं न्यायदर्शनम् ।
अथाप्याचार्योपसत्तिप्रयोजकाधिकारिविशेषगतविषयादिप्रतिपत्त्युपपादनपरत्वान्निरुक्त
ग्रन्थभागस्य न कश्चन विरोधः । सूचितमेतत्तत्रैवाध्ययनशब्देनेति ॥

मिति न्यायकोशगततर्कशब्दनिर्वचने तर्कत्वेन वैशेषिकदर्शननिर्देशो प्रतिपाद्य-
समाख्यया प्रबन्धाभिधानमर्यादामनुसृत्य प्रवृत्तो वेदितव्यः ॥

तर्कशब्दः कर्मसाधनः प्रमेयेषु, करणसाधनश्च प्रमाणेषु वर्तते । अतः
प्रमाणप्रमेयनिरूपकयोर्न्यायवैशेषिकयो 'स्तर्कशास्त्र'मिति नाम रूपपन्नम् ॥

अत एवान्नम्भट्टो द्रव्यादिप्रमेयषट्कं प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयं च सङ्गृहेण
निरूपयन् अधिकारिविशेषगतं काणादाक्षपादीयदर्शनप्रमेयसुखबोधं स्वप्रबन्धप्रयोजनं
वदन् स्वग्रन्थं 'तर्कसङ्ग्रह' नाम्ना व्याजहार,

काणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।

अन्नम्भट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसङ्ग्रहः ॥' इति ॥

॥ इति तर्कसङ्ग्रहसमाख्योपपादनम् ॥

॥ इति काणाददर्शनसमाख्यानिरूपणम् ॥

॥ वैशेषिकदर्शनप्रणेतृवरितम् ॥

विदितचरमेतद्यत्तत्रभवान् कणभक्षमुनिर्वैशेषिकं दर्शनं प्रणिनायेति ।

अयं तावत्कस्मिन् अन्ववाये जनुमधत्त । कं वा देशविशेषमलञ्चकार ।
कणभक्षत्वं चास्य कथमित्यादिकं विचारणीयम् ॥

॥ वैशेषिकदर्शनप्रणेतुः कश्यपगोत्रत्वप्रतिपादनम् ॥

अयं च कश्यपगोत्र इति प्रतीयते । २प्रशस्तपादभाष्ये ३न्यायवार्तिके
४त्रिकाण्डीशेषे च काश्यपत्वेनास्य निर्देशात् । काश्यपशब्दस्य चाप्प्रत्ययान्तस्य
कश्यपापत्यसामान्यवाचित्वात् ॥

उदयनाचार्यैः पुनः किरणावल्यामनुमानग्रन्थे लिङ्गनिरूपणे 'काश्यप
कश्यपात्मजः कणाद' इति प्रतिपादितम् ।

१. अत्र च प्रमाणं 'कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्' इति पञ्चोत्तरखण्डवचन-
बोध्यम् ॥

२. 'विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्'

३. चौखाम्बासंस्कृतग्रन्थमालामुद्रितन्यायवार्तिके ९९ पुटे ॥

४. 'कणादः काश्यपस्सौ'

॥ कणादस्य उपदेशोपपादनम् ॥

तपश्चरणकाले धान्यकणभक्षकत्वादुज्ज्वलेन वृत्तेश्च कणादत्वमस्य सञ्जातम् ।
यथोक्तं भट्टश्रीधरेण न्यायकन्दल्यां

‘कणाद इति तस्य कापोर्ती वृत्तिमनुतिष्ठतो स्थ्यानिपतितान् तण्डुलकणा-
नादाय प्रत्यहं कृताहारनिमिता संज्ञा । अत एव निरवकाशः कणान् वा भक्षय-
त्वित्युपालम्भस्तत्रभवता’मिति ॥

॥ कणादस्य मुनित्वोपपादनम् ॥

व्यपदिश्यते चायं मुनिरिति १ प्रशस्तपादभाष्ये २ तट्टीकायां जागदीश्या
सूक्तिनाम्न्यामन्यत्र च बहुलम् ॥

उपापीपदच्च भट्टश्रीधरो न्यायकन्दल्यां कणादस्य मुनित्वम् ,

‘मुनिमिति शुद्धात्मज्ञानप्रतापक्षपिततमसमत्युग्रतपसं साक्षादशेषतत्वावबोध-
युक्तं पुरुषविशेषमाह । एवम्भूत एवार्थे मुनिशब्दस्य लोके दर्शनात्’ इति ॥

॥ कणादस्यौलूक्यत्वप्रतिपादनम् ॥

३ न्यायवार्तिके ४ श्लोकवार्तिके च वैशेषिकदर्शनप्रणेता औलूक्यत्वेन
निर्दिश्यते ॥

वाचस्पत्ये कणादवाचिन औलूक्यशब्दस्य निष्पत्तिः प्रतिपादिता ॥

‘औलूक्य — उलूकर्षेणपत्यम् । गर्गादियजन्तोऽयम् । उलूकनामकर्षेणपत्ये
कणादे वैशेषिकसूत्रकार’ इति ।

अमरसिंहो महेश्वरश्च वैशेषिकदर्शनद्वष्टुः कणादस्यौलूक्यसमाख्यां प्रत्य-
पादयताम् ॥

१. ‘प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।

पदार्थधर्मसङ्ग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥’

२. ‘कणभक्षपुनेः पक्षरक्षाविन्यस्तवासनाः ।

सूक्तिं श्रीजगदीशस्य चिन्तयन्तु विचक्षणाः ॥’

३. चौखाम्बासंस्कृतग्रन्थमालामुद्रिते १६७ पृष्ठे ॥

४. पूर्वमीमांसाप्रथमाध्यायप्रथमपादचतुर्थसूत्रव्याख्याने ॥

‘वैशेषिके स्यादौलूक्य’ इति

‘वैशेषिकः—औलूक्यः । द्वे सप्तपदार्थवादिन’ इति च ॥

एवं वैशेषिकप्रणेतुर्नामानि निरूपितानि ॥ नामनिरूपणेन च तदीयचरित-
विशेषोप्यवगम्यते ।

उलूकगोत्रापत्यं कश्यपात्मजोऽयं वीथीनिपतितान् धान्यकणान् भक्षयित्वा
तपस्तेपे महत्तरम् । कगादव्ययदेशभाक् तपःप्रभावप्रसादितमहेश्वरानुग्रहलब्ध-
द्रव्यादिपदार्थविज्ञानस्सोऽयं मुनिर्द्रव्यादिपदार्थतत्त्वप्रतिपादकानि सूत्राणि रचयाम्ब-
भूवेति ॥

॥ इति वैशेषिकदर्शनप्रणेतुर्नामनिरूपणम् ॥

॥ अथ कणादमुनेर्देशविचारः ॥

सोऽयं मुनिर्माहेश्वरयोगसम्पादनाय प्रभासतीरवासिनो रुद्रावतारस्य सोमशर्मा
नाम्नो द्विजवर्यस्यान्तेवासितामयासीदिति वायुपुराणे प्रतिपाद्यते । यथा—

१‘सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्ते क्रमागते ।

जातुकर्ण्यो यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥

तदाप्यहं भविष्यामि सोमशर्मा द्विजोत्तमः ।

प्रभासतीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुतः ॥

तत्तापि मम ते २पुत्रा भविष्यन्ति नरोत्तमाः ।

अक्षपादः कणादश्चोल्को वत्स एव च ॥

योगात्मानो महात्मानो विमलाश्शुद्धबुद्धयः ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं ततो गताः ॥’ इति ।

ननु निरुक्तवायुपुराणवचने कणाद उलूकश्च सहपठितौ । प्रतिपदितं च
कणादस्योल्कगोत्रापत्यत्वमौलूक्यनामनिरूपणे । कथमिदं सङ्गच्छताम्? ॥

१. वायुपुराणे पूर्वखण्डे २३ अध्याये महेश्वर ब्रह्मसंवादि ॥

२. निरुक्तवचने शिष्याणामेव सतां पुत्रवोपचारो बोद्धव्यः ; आचार्यान्तेवासिनोर्हि
पितृपुत्रभावो जनिसम्पादकयोर्ज्ञानप्रदस्याधिक्यं च, “उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः
पिते”ति तत्त्वचिन्तामणौ प्रतिपाद्यते इति ॥

स
वत्येव । क
व
न्यायकन्द
ताप्रत्ययान
विहिताणन्
न्यायदर्शन
नि
न
न्यायदर्शनप्र
दर्शनप्रणेतृ
कि
मोऽस्ति प्रा
अ
प्रभासक्षेत्रवा
किल मिथि
वशिष्यते? ।
अ
प्रयोजनविर

इति
सोमशर्मन्ते

सत्यम् । उलूकगोत्रापत्यस्यैव सतः कणादस्योलूकनामभाक्तवमपि सम्भवत्येव । कणादोलूकशब्दौ च समानाधिकरणाविति न कश्चिद्दोषः ॥

वस्तुतस्त्वत्र 'ओलूक' इति पाठस्यात् । 'ओलूक इति पाठोऽप्यस्तीति न्यायकन्दलीभूमिकायामभिहितमपि ॥ ओलूकशब्दश्च 'ऋष्यन्वे'त्यादिसूत्रविहिताण्यप्रत्ययान्त उलूकगोत्रापत्ये कणादे सङ्गच्छत एव । काश्यपशब्दश्च निरुक्तसूत्रविहिताण्यन्त एव ॥ निरूपितञ्चैतत्सूत्रविहिताण्यप्रत्ययस्याऽपत्यसामान्यवचित्वं न्यायदर्शनप्रणेतृपुरुषविशेषनिरूपणटिप्पण्यामस्माभिरिति निरवद्यम् ॥

॥ न्यायवैशेषिकप्रणेत्रोस्समानदेशकालत्वप्रतिपादनम् ॥

निरुक्तवायुपुराणवचनेन च न्यायवैशेषिकप्रणेत्रोस्समानदेशकालत्वमवसीयते ॥

ननु विदेहराजपुरोहितत्वेन शतपथब्राह्मणादिनिर्दिष्टस्य राहूगणगोतमस्य न्यायदर्शनप्रणेतृत्वेन सम्भाव्यमानस्य मिथिलादेशवासित्वमिति प्रतिपादितं न्यायदर्शनप्रणेतृनिरूपणं । अत्र च प्रभासक्षेत्रवासः प्रतिपाद्यते । कथमिदं सङ्गच्छताम् ? ।

किमत्रानुपपन्नम् । एकस्यैवानेकदेशवाससम्भवात् । न वै कश्चन नियमोऽस्ति प्राणिनो यावज्जीवमेकेनैव वासस्थानेन भवितव्यमिति ॥

अथ १स्यान्मतम् । न वयं देशविशेषवासनियममवलम्ब्य न्यायदर्शनप्रणेतुः प्रभासक्षेत्रवासं प्रतिक्षिपामः । येनोपालभ्येम । किन्तु प्रयोजनविरहादेव । गोतमः किल मिथिलादेशे स्वाश्रमे स्थित एवापवर्गनिरूपकं शास्त्रं प्रणिनाय । किमपरमवशिष्यते ? । यदर्थमन्ते प्रभासक्षेत्रे सोमशर्मान्तेवासितां गतस्यात् । इति ॥

अत्रोच्यते । न प्रयोजनविरहनिबन्धनः प्रभासक्षेत्रवासप्रतिक्षेपस्सम्भवति । प्रयोजनविरहस्यैवासिद्धेः ।

‘योगात्मानो महात्मानो विमलाश्शुद्धबुद्धयः ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं ततो गताः ॥’

इति वायुपुराणवचनेन हि माहेश्वरयोगप्राप्तिपूर्वकं रुद्रलोकगमनं प्रभासक्षेत्रे सोमशर्मान्तेवासिताफलमवगम्यते ॥

यद्यपि पूर्वमेव प्रमाणादिनिरूपकं परम्परया निश्रेयसोपकारकं शास्त्रं प्रणि-
नायैव । अथापि रुद्रपदप्रेम्प्रेरेव सतो माहेश्वरयोगसम्पादनाय प्रभासक्षेत्रे सोम-
शर्मणोऽन्तेवासिता साधीयती । न हि देहादिविलक्षणात्मस्वरूपनिरूपकं न्याय-
दर्शनं माहेश्वरपदप्राप्तयेऽलमिति ॥

नच प्राप्ताणकल्पमोक्षव्यवस्थापनादपि न्यायदर्शनप्रणेतुस्तदुपायानुष्ठानमेव
कल्प्यम् । अनुष्ठानार्थव्यवस्थापनयोस्समानविषयकत्वानियमात् । अन्यथा लोकाय-
तिकदर्शनप्रवर्तकस्य देवगुरोर्नास्तिकाग्रेसरत्वप्रसङ्गात् ॥

नापि शङ्कापिशाचिकाऽवकाशमासादयति । न्यायदर्शनप्रणेतो गोतमोऽनुष्ठित-
निसंज्ञात्मस्वरूपावासिलक्षणनिश्रेयससाधनोऽचित्कल्पमात्मस्वरूपं प्राप्तवानित्यत्र प्रमा-
णाभावात् । निरुक्तवायुपुराणवचनस्य च माहेश्वरयोगानुष्ठानजनितमाहेश्वरपदप्राप्ति-
प्रतिपादकस्य भावात् । इति ।

निरुक्तवायुपुराणवचनेनाक्षचरणकणभक्षयोस्समानदेशकालत्वावगमात् न्याय-
वैशेषिकदर्शनयोरुपपाद्योपपादकभावापन्नार्थप्रतिपादनस्य बहुलमुपलम्भाच्चाक्षचरण-
कणभक्षमुनी कृतसङ्केतौ प्रमाणप्रमेयनिरूपके दर्शने प्रणीतवन्ताविति सम्भाव्यते ॥

अतो न न्यायवैशेषिकयोरुत्पत्तौ बहुकालान्तरतेति स्थितम् ॥

॥ इति न्यायवैशेषिकप्रणेतोस्समानदेशकालत्वप्रतिपादनम् ॥

अत एव मिथिलदेशे वैशेषिकदर्शनप्रणेतुः कणभक्षमुनेः गोतमसहितस्य
माहेश्वरयोगसम्पादनाय सोमशर्माश्रयणमिति सिद्धम् ॥

सोमशर्मसकाशात् माहेश्वरयोगसम्पादनानन्तरं दर्शनप्रणयनवादश्चानुपपन्नः ।
माहेश्वरयोगलाभानन्तरकालिकमाहेश्वरयोगानुष्ठानजनितरुद्रलोकावासिप्रतिपादकवायु
पुराणवचनस्वारस्यविरोधात् ॥ इति ॥

॥ इति कणादमुनेर्देशविचारः ॥

॥ इति वैशेषिकदर्शनप्रणेतुचरितम् ॥

॥ इति तर्कशास्त्रनिरूपणे वैशेषिकदर्शननिरूपणं नाम तृतीयोऽङ्कासः ॥

॥ तर्कशास्त्र निरूपणम् ॥

४. षड्दर्शनीपौर्वापर्य निरूपणम् ॥

अथ तावत् षड्दर्शनीपौर्वापर्य निरूप्यते न्यायवैशेषिकयोस्त्वाभावविशेष-
परिच्छित्यै ॥

॥ न्यायवैशेषिकयोः पौर्वापर्य निरूपणम् ॥

तत्रादौ न्यायवैशेषिकयोरात्मनिरूपणैकमत्यं प्रतिपाद्यते तयोः पौर्वापर्य-
निर्णयाय ।

॥ न्यायवैशेषिकयोरात्मनिरूपणैकमत्यप्रतिपादनम् ॥

न्यायवैशेषिकयोस्तावद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातातिरिक्त आत्मा प्रतिपादितः ।
तथाहि —

॥ न्यायदर्शन आत्मनिरूपणम् ॥

‘इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्’ इति (न्या. १, अ. १,
आ, १० सू) न्यायसूत्रम्

विलक्षणात्मनि प्रमाणप्रतिपादकं भवति ।

अभाषिष्ट च वात्स्यायनोऽस्मिन्नेवसूत्रे इच्छादीनां विलक्षणात्मनि प्रामाण्यम् ।
इदं च प्रमेयपरीक्षासिद्धं शरीराद्यनात्मत्वमुपजीव्येति तदेवात्र निरूप्यते ।

॥ न्यायदर्शन आत्मन इन्द्रियाऽतिरेकप्रतिपादनम् ॥

तत्र चाक्षुषरासनादिज्ञानानां तत्तदिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्यति-
रेकाणां तत्तदिन्द्रियाश्रयत्वमेव युक्तमितीन्द्रियात्मवादः विभिन्नकर्तृकज्ञानद्वयप्रति-
सन्धानानुपपत्तेः करणतया इन्द्रियान्वयनियमोपपत्तेश्च निराचिकीर्षितः

‘दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्’ (न्या. ३-१-१)

‘न विषयव्यवस्थापनात्’ (न्या. ३-१-२)

‘तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिबोधः’ (न्या. ३-१-३) इति त्रिसूत्र्या ।

इन्द्रियेभ्यो वैलक्षण्यं ज्ञातुरात्मनः प्रकारान्तरेणापि प्रतिपादितम् ॥

‘इन्द्रियान्तरविकारात्’ (न्या. ३-१-१२) इति सूत्रे ।

यथा—सहचरितयो रूपरसयोर्गृहीतयोरन्यतरदर्शननिबन्धनार्थान्तरस्मरणमूल
इन्द्रियान्तरविकारोर्ध्वप्रतिपत्तारमेकमाक्षिपति । इन्द्रियात्मवादे चान्यस्य रूपग्रहण
मन्यस्य रसग्रहणमित्येकस्यानेकार्थद्वष्टुरभावेनान्यतरार्थदर्शनाधीनार्थान्तरस्मृत्ययोगा-
दिन्द्रियान्तरविकारोऽनुपपन्न एव स्यादिति ॥

एतेन क्षणिकचैतन्यात्मवादोऽपि निरस्तः । सहचारदर्शनं, तदाहितसंस्कारो-
द्धोषक सहचरितार्थान्तरदर्शनार्थान्तरोपस्थितिलक्षणज्ञानपरम्परानिर्वाहस्येन्द्रियान्तर-
विकारस्य स्थिरात्मसद्भाव एवोपपत्तेरिति ॥

॥ अथ शरीरातिरेकवादः ॥

शरीरात्मवादे च कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः हिंसकस्य फलानुभवश्च न
स्यात् । विलक्षणात्मवादे चात्मनश्शरीरादिभ्यो विभजनलक्षणहिंसाफलानुभवस्थि
रस्यात्मन उपपद्यत एव ।

तदेतत्प्रतिपादयन्ति न्यायसूत्राणि,

‘शरीरदाहे पातकाभावात्’ (न्या. ३-१-४)

‘तदभावस्सात्मकदाहेऽपि तन्नित्यत्वात्’ (न्या. ३-१-५)

‘न कार्याश्रयकर्तृवधात्’ (न्या. ३-१-६) इति ।

कर्तृनित्यत्वाभ्युपगमादेव कृतहानादिरपि न प्रसज्यते । इति ।

॥ अथ मनोऽतिरेकप्रतिपादनम् ॥

यद्यपि मनसश्चैतन्याभ्युपगमे तस्य नित्यैकत्वात्प्रत्यभिज्ञानं हिंसादिफलोप-
भोगश्चोपपद्येते ॥ अथापि तस्याणुत्वात्तदीयधर्माणां ज्ञानसुखादीनामतीन्द्रियत्व-
प्रसङ्गः ।

यथोक्तं विश्वनाथीयन्यायसूत्रवृत्तौ

‘वस्तुतो युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेरित्यणुत्वं सूचितम् । तथाच तद्गतसुखाद्य-
प्रत्यक्षता स्यादिति ॥

॥ न्यायवैशेषिक्यार्मनानिरूपणेकरूप्यापपादनम् ॥

मनसश्चाणुत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धम् । धर्मिग्राहकमानं च ज्ञानायोगपद्य-

लक्षणं प्रतिपादयत्सूत्रं १ 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्' (न्या. १-१-१६) इति न्याये, वैशेषिके च

'आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गं' (वै. ३-२-१) इति समुपलभ्यते ।

आत्मेन्द्रियार्थानां मिथस्सन्निकर्षे सति यत्सन्निध्यसन्निधिप्रयोज्यौ कार्य भावाभावौ तौ तत्र मनश्शब्दिते प्रमाणं भवत इति वैशेषिकसूत्रार्थः ।

सूत्रस्थश्चशब्द उक्तार्थसमुच्चायक उपवर्णितः ।

यत्पुनश्चन्द्रक्रान्तीयभाष्ये सूत्रस्थस्य चकारस्य 'स्मृत्यनुमानागमप्रतिभास्म-
ज्ञानोहास्सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि । तेषु सस्वियमपि युगपज्ज्ञा-
नानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग'मिति न्यायभाष्यनिर्दिष्टस्मृत्यादिपरामर्शकत्वं प्रतिपादितम् ।
तत्रापि न नो विद्वेषः ।

ज्ञानायौगपद्यासिद्धयच्च मनोणुरूपमेव सेत्स्यति । विभुत्वे ज्ञानायौगपद्यानि
र्वाहात् । इति ॥

दर्शनद्वयेज्ञानायौगपद्यस्यमनोलिङ्गताकण्ठोक्तिर्मनोऽणुत्वसिद्धयभिसन्धिकृता ।

ज्ञानायौगपद्यं च मनसो विभुत्वेऽणोर्वा तस्य प्रतिशरीरं नानात्वे नोपपद्यते ।

अतो मनसोऽणुत्वं प्रतिशरीरमेकत्वं च प्रतिपादितं न्यायदर्शने ।

'ज्ञानायौगपद्यादेकम्' (न्या. ३-२-५७)

'यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु' (न्या. ३-२-६०) इति सूत्राभ्याम् ॥

वैशेषिके च ज्ञानायौगपद्येन सिद्धयतो मनसोऽणुत्वं सिद्धं कृत्वा तस्य द्रव्यत्व
नित्यत्वप्रतिपादनपूर्वकं प्रतिशरीरमेकत्वं व्यवस्थापितम् ॥

'प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम्' इति (वै. ३, अ. २, आ. ३) सूत्रे ।

ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्येन प्रतीयमानानामुपपन्नत्वं मनोगतिशैथिल्यनिबन्धनम्

'न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः' (न्या. ३-२-५८)

१. अत्रायं प्रयोगोऽभिमतः । चक्षुरादीन्द्रियमात्मप्रवृत्तावधिष्टायकान्तरापेक्षम् । अयुग-
पत्प्रवृत्तेः । वास्यादिवदिति । विस्तरस्तु न्यायवार्तिके द्रष्टव्यः ।

‘अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात्’ (न्या. ३-२-५९) इति न्यायसूत्राभ्यां प्रतिपादितमभिप्रायन्निवाह कणभक्षमुनि; ‘प्रयत्नायौगपद्याज्ञानायौगपद्याच्चैकम्’ इति ॥

इदं तावद्वैशेषिकस्य न्यायानन्तरत्वे लिङ्गम् । इति ॥

तस्मान्मनसोऽणुत्वात्तस्यात्मत्वे तद्गुणानां ज्ञानसुखादीनामनुपलब्धिः प्रसज्यत इति स्थितम् ॥

किञ्च सुखाद्युपलब्धीनां क्रियाणां करणत्वेनापि मनोनुमानं सम्भवति । मन आत्मवादिनश्च मनसः करणत्वसाधनं विमतं भवति । करणं हि कर्तुः क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकम् । अतो ज्ञातृवैलक्षण्यं तस्य प्रसज्यत इति ।

अतस्स एवं ब्रूयात् । रूपादिसाक्षात्कारस्सकरणकः । सुखादिसाक्षात्कारश्च निस्साधन इति ।

स प्रतिबोधनीयः, रूपादिसाक्षात्कारोपि निस्साधनो भविष्यतीति । भवतु काममिति चेत् । इन्द्रियसामान्योच्छेदप्रसङ्गोन्वयवधिराद्यभावप्रसङ्गश्चेति ।

यथा विषयभेदेन व्यवस्थितानि बाह्येन्द्रियाणि एव मान्तरमपि सुखादिप्राहकं मन इन्द्रियं भवितुं अर्हतीति तु सारम् । तथा च सूत्रम् ,

‘नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्’ (न्या. ३-१-१६)

‘ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेस्संज्ञाभेदमात्रम्’ (न्या. ३-१-१७)

‘नियमश्च निरनुमान’ (न्या. ३-१-१८) इति ।

देहादेरात्मत्वनिराकरणेनैव सङ्घातात्मत्वमपि निरस्तम् । सङ्घातो ह्यवस्थाभेदेन भिद्यमानो न पूर्वापरकालानुभूतार्थद्वयप्रतिसन्धानहेतुर्भवतीति ।

तस्माद्देहादिविलक्षण आत्मेति सिद्धम् ।

॥ इति न्यायदर्शन आत्मनिरूपणम् ॥

॥ अथ वैशेषिक आत्मनिरूपणम् ॥

आत्मा तावच्चेतन इत्यविवादम् । तद्विषयिणीचिप्रतिपत्तिश्चैतन्याश्रये विप्रतिपत्तिपर्यवसिता । भवति च चैतन्याश्रये विप्रतिपत्तिः । कायाकारपरिणतानि

तर्कशास्त्रनिरूपणम् ॥

S.V.O. College

विज्ञानभवन,

TIRUPATI.

Ass. No. 32199

Date

भूतानि । इन्द्रियाणि । मनः । प्राणः । धीः । विलक्षण इति च । संशयः । किं देहादिरेवाऽऽत्मा । उत विलक्षण इति ।

तत्राह कणभक्षमुनिः

‘प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः’ (वै. ३-१-१)

‘इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योर्थान्तरस्य हेतुः’ (वै. ३-१-२) इति ।

इन्द्रियार्था रूपादय ‘इदं नील’ मित्यादिप्रत्यक्षगोचरा इत्यपरोक्षमिदं समेषामिति प्रथमसूत्रस्यार्थः । अनेनात्मसाधकानुमाने पक्षासिद्धिः परास्ता ।

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिश्चेन्द्रियार्थेभ्योर्थान्तरस्य हेतुर्देहा । रूपादिप्रसिद्धिर्द्रव्याश्रिता गुणत्वाद्वूपवदित्याश्रयतया साक्षात् । सा सकरणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् । करणं च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वाद्वास्यादिवदिति करणप्रयोजकतया परम्परया चेति । अर्थान्तरस्य हेतुर्ज्ञापक इति द्वितीयसूत्रार्थः ।

अनेन च विलक्षणात्मसाधिकेन्द्रियार्थप्रसिद्धिरित्युक्तं भवति । अत्र प्रथमानुमानं देहादिवैलक्षण्यसाधकं चैतन्याश्रयस्य । द्वितीयं चेन्द्रियवैलक्षण्यसाधकमिति विवेकः ।

ननु प्रथमानुमानेन प्रसिद्ध्याश्रय एव सिद्धयेत् । न तु विलक्षणः । प्रसिद्ध्या नियतान्वयव्यतिरेकशालिनो देहादेरेव प्रसिद्ध्याश्रयवोपपत्तेः । प्रयोगश्च भवति । शरीरगुणश्चैतन्यं तज्जन्यत्वात्तद्रूपवदिति । एवमिन्द्रियगुणत्वमपि प्राप्तम् । अत्राह—

‘सोनपदेशः’ (वै. ३-१-३) इति ।

प्रसिद्ध्या सममन्वयव्यतिरेकनियमश्शरीरिन्द्रियाणां अवच्छेदकदेशत्वनिबन्धनोपि सम्भवति । तज्जन्यत्वहेतोश्च प्रदीपानाश्रितप्रदीपप्रयोज्यज्ञानवृत्तेः कुलालाद्यनाश्रितकुलालादिजन्य घटादिवृत्तेर्वा न शरीरादिजन्यज्ञानीयशरीराद्याश्रयत्वसाधनपटुतेति सूत्रभावः ।

अथ मन्येत । ज्ञानत्वविशेषितस्यैव तज्जन्यत्वस्य तदाश्रयत्वसाधकता । न च व्याप्तिग्रहासम्भवः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहणोपपत्तेः । शरीराद्यनाश्रितानां हि

घटादीनां शरीरादिजन्यज्ञानत्वविरहो दृष्ट इति । न चाप्रयोजकत्वं शङ्क्यम्
लाघवतर्कपराहतत्वादप्रयोजकत्वशङ्कायाः । शरीरादिजन्यज्ञानस्याश्रयाकाङ्क्षायां हि
लाघवेन क्लृप्तस्य शरीरादेरेवाश्रयत्वं कल्पयितुं युक्तम् । 'धर्मिकल्पनातो क
धर्मकल्पनेति न्यायात् । अत उत्तरं पठति 'कारणाज्ञानात्' (वै. ३-१-४) इति

अयं भावः । लाघवस्य तावद्बाधकानपोदितस्यैवार्थव्यवस्थापनपटुता
शरीरचैतन्याभ्युपगमे च तत्कारणेऽपि ज्ञानं प्रसज्यते । जन्यद्रव्यविशेषगुणान
कारणगुणपूर्वकतादर्शनात् ॥ न चकराद्यवयवेषु ज्ञानमास्ते । अतोऽचेतनारब्धत्वं
शरीरचैतन्ये बाधकम् । बाधकसंवलितस्य च लाघवतर्कस्य न शरीरचैतन्यव्यवस्थाप
कत्वम् । प्रतिप्रयोगश्च भवति । चैतन्यं न शरीरगुणः । अचेतनारब्धदेहकार्यत्वा
द्धटादिवदिति । इति ॥

अथ मन्येत । शरीरावयवेष्वपि ज्ञानस्वीकारान्न शरीरचैतन्ये बाधकावता
इति । अत्राह —

‘कार्येषु ज्ञानात्’ (वै. ३-१-५) इति ।

यदि शरीरावयवेषु ज्ञानं स्वीक्रियते । तर्हि तद्रव्यवधारायाश्चेतनत्वापातः
परमाणोरपि चैतन्येवान्तरजातिविशेषशून्यस्य तस्यैव कदाचिद्धटाधारम्भकत्वमिति
चेतनारब्धस्य घटादेश्चेतनत्वं प्रसज्यत इति सूत्रभावः ॥

यदि घटादेश्चैतन्यमिष्यत इत्युच्यते । तत्राह —

‘अज्ञानाच्च’ (वै. ३, अ. १, आ. ६) इति ॥

अतिपतितसकलप्रमाणसम्भावनाभूमिं तमिममर्थं साधयन् शशशृङ्गमपि
साधयेत् । कोह्वनयोर्विशेष इति ॥ अतोचेतनहेतुकत्वं शरीरस्य स्थितम् । तेन
चाचेतनत्वं तस्य सेत्स्यतीति सूत्रभावः ।

तदेवं वैशेषिके षट्सूत्र्या भूतचैतन्यप्रसङ्गेन शरीरात्मत्वं निराकृतम् ।
अत इन्द्रियात्मत्वमपि निरस्तं बोध्यम् । भौतिकानां हीन्द्रियाणां भूतचैतन्य-
प्रसङ्गादेव चैतन्यं न सम्भवतीति ।

इदञ्च न्यायदर्शनव्यवस्थापितेन्द्रियभौतिकत्वोपजीवनेनेति बोध्यम् ।

॥ इन्द्रियभौतिकत्वप्रतिपादनम् ॥

तथा च सूत्रम् । ‘भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम्’ (न्या. ३-१-५९)
इति ।

नियतभूतगुणोपलम्भकत्वानामिन्द्रियाणां नियतभूतगुणाभिव्यञ्जकसम्प्रति-
पन्नभौतिकभावगोचृतादिदृष्टान्तेन पार्थिवत्वाद्यनुमेयमिति सूत्रभावः ॥

एवमिन्द्रियाणां भौतिकत्वं न्यायसूत्रोपपादितमुपजीव्य ‘तत्पुनःपृथिव्यादि-
कार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्’ (वै. ४-२-१) इति व्यभाङ्क्षीत्
कणभक्षमुनिः ।

इदमपि वैशेषिकस्य न्यायानन्तरत्वे लिङ्गम् । इति ॥

॥ शरीरस्यैकभौतिकत्वप्रतिपादनम् ॥

शरीरस्य चैकभूतोपादनत्वं पाञ्चभौतिकत्वादिपक्षप्रतिक्षेपेण व्यवस्थापितं
न्यायवैशेषिकयोः ॥ तथाहि, ‘पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धे’ रिति (न्या. ३-१-२८)
सूत्रयं स्तावन्महर्षिर्गौतमोऽस्मादादिशरीरस्य गन्धवत्त्वं पार्थिवत्वे प्रमाणं मनुते ॥

अथ खलु तत्रभवानक्षपादः

‘पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः’ (न्या. ३-१-२९)

‘निच्छ्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्’ (न्या. ३-१-३०)

‘गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्’ (न्या. ३-१-३१)
इति त्रिसूत्र्या शरीरं मतमेदं प्रतिपादयन् एकभूतोपादानकेपि शरीरे भूतान्तराणा-
मुपप्लम्भकतयानुप्रवेशाद्भूतान्तरकार्योपलब्धिरिति न क्लेदादिना पाञ्चभौतिकत्वा-
द्यनुमेयमिति जानन् गन्धं च यावच्छरीरभाविनं स्वाभाविकं पार्थिवत्वे विनिगमकं
पश्यन्नस्मादादिशरीरस्य पार्थिवत्वे श्रुतिं प्रमाणयन् स्वपक्षमेव व्यवस्थापयामास ॥

शास्त्रानुगृहीतया युक्त्यर्थव्यवस्थायने केवलयौक्तिकादशरीरपाञ्चभौतिक-
त्वादिवादा न प्रगल्भन्त इति लिङ्गश्रुतिप्रतिपादकसूत्रमध्ये पाञ्चभौतिकत्वादिपक्ष-
मुपक्षिप्तवतोक्षपादमुनेरभिप्रायः ॥

कणभक्षश्च शरीरस्य पाञ्चभौतिकादित्वे बाधकानि क्लेदादेश्वान्यथासिद्धिं
मुक्तकण्ठं प्रत्यपादयत् ॥

‘प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात्पञ्चात्मकं न विद्यते’ (वै. ४-२-२)

‘गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम्’ (वै. ४-२-३)

‘अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः’ (वै. ४-२-४) इति तिसूत्र्या ॥

उपादानविशेषसंसिद्धिं च

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेरिति तन्त्रान्तरव्यवस्थितेऽसम्पाद्यां जानन्नोपादान-
विशेषप्रतिपादने व्यापृतवान् ॥

इदं च वैशेषिकस्य न्यायानन्तरत्वे लिङ्गम् ॥ इति ।

तदेवं शरीरेन्द्रियाणां भौतिकत्वं प्रतिपादितम् । भौतिकानां चात्मत्वं भूत-
चैतन्यप्रसङ्गेन परिहृतम् ॥ अत एव प्राणात्मवादोऽपि प्रतिक्षितो वेदितव्यः ॥

‘इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतु’ इति काणादसूत्रमिन्द्रि-
यार्थप्रसिद्धिशब्दितं रूपादिविषयसाक्षात्कारं विलक्षणात्मनि प्रमाणं प्रतिपादयति ।
मानसप्रत्यक्षस्य च विलक्षणात्मगमकत्वं ‘आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्य’
इति (वै. ३-१-१८) सूत्रम् ।

इदं च ज्ञानसामान्यगमकताया उपलक्षणम् ।

अथ विलक्षणात्मन्येव प्रमाणान्तराण्यपि प्रतिपादयत् ‘प्राणापाननिमेषो-
न्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकारास्तुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानी’ति
(वै. ३-२-४) सूत्रमुपलभ्यते ॥

अत्र चेन्द्रियान्तरविकारप्रभृतयो न्यायदर्शननिर्दिष्टाः प्राणापानादयश्चाधिका
आत्मप्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यन्ते ॥

इदं च वैशेषिकस्य न्यायानन्तरत्वे लिङ्गम् ॥

ज्ञानस्यचात्मलिङ्गतां प्रतिपादयन्तौ कणभक्षाक्षचरणौ चैतन्यात्मतां नानु-
मन्येते । न हि ज्ञानं ज्ञानाश्रयं भवति ॥ गुणे गुणानङ्गीकारात् । किञ्चाहं जाना-
मीत्यहमर्थधर्मतया प्रतीयमानं ज्ञानं न स्वतन्त्र आत्मा भवितुमर्हतीति ॥

वैशेषिकसूत्रप्रतिपाद्यमानाश्च प्राणापानादयः इच्छाप्रयत्नापेक्षा इच्छाप्रयत्न-
समवायिनि विलक्षणात्मनि प्रमाणानि भवन्ति ।

असम्भावितशरीरादिधर्मत्वज्ञानसमानाश्रयाश्चेच्छादयो विलक्षणात्मसाधका
मन्तव्याः ॥

॥ चैतन्य शरीरधर्मत्वासम्भवोपपादनम् ॥

अत्र शरीरात्मवादी मन्यते । यदुक्तं भूतचैतन्यप्रसङ्गेनासम्भावितशरीरादि
धर्मत्वस्य ज्ञानस्य तत्सहचरितप्रयत्नादेश्च विलक्षणात्मगमकत्वमिति ॥ तन्न समी-
चीनम् । ज्ञानस्य शरीरधर्मत्वोपपत्तेः ॥ नच भूतचैतन्यप्रसङ्गः । उत्पत्तिप्रतिबद्धा-
नामेव कार्यविशेषगुणानां कारणगुणपूर्वकतादर्शनात् ॥ ज्ञानस्य च स्थितेऽपि कार्य-
द्रव्ये सहकारिसमवधानप्रयोज्योत्पत्तिकस्य शरीरधर्मत्वेऽपि भूतचैतन्याप्राप्तेः ॥ अव-
श्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् ॥ 'गौरोहं जानामी'त्यादि प्रतीतिश्चैतन्यशरीरधर्मत्वव्यव-
स्थापिकाया भावादिति ।

अत्रोच्यते । न ज्ञानादिशरीरविशेषगुणो भवितुमर्हति । अयावद्दृष्ट-
भावित्वादेव । यश्च शरीरविशेषगुणो रूपादिस्स यावद्दृष्ट्यभावी दृष्टः । न च
यावच्छरीरभावि ज्ञानम् । तस्मान्न शरीरविशेषगुण इति ।

ननु यावच्छरीरभाविनां रूपादीनां शरीरधर्माणां चाक्षुषप्रत्यक्षगोचरता
दृष्टा । अतोयावच्छरीरभाविनि ज्ञाने बहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षाविषये विशिष्टशरीरधर्म-
त्वस्यैव निषेधस्स्यात् । न तु शरीरधर्मत्वमात्रस्येति चेन्न ॥

शरीरगुणस्तावद्विविधाः । बाह्येन्द्रियजप्रत्यक्षगोचरा रूपादयः । अती-
न्द्रियं च गुरुत्वादीति । बुद्धिरप्येतयोरेकामवस्थामासाद्य शरीरधर्मतामनुने ।
नान्यथा । सा च न बाह्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयः । नाप्यतीन्द्रिया । किन्तु मान-
सप्रत्यक्षविषयः । अतोनास्याशरीरधर्मता सम्भवतीति ॥

तदेतत्प्रत्यपादयदक्षपादः

‘अयावद्दृष्ट्यभावित्वात्’ (न्या. ३-२-४८)

‘शरीरगुणवैधर्म्यात्’ (न्या. ३-२-५४) इति सूत्राभ्याम् ॥

‘गौरोहं जानामी’त्यादिप्रतीतिमवलम्बमानानां च देहात्मवादिनां प्रतिक्से-
पार्थता निरुक्तसूत्रयोर्विश्वनाथीयन्यायसूत्रवृत्तेरवगम्यते ॥

शरीरगोचराहंबुद्धिशब्दयोगौणत्वं च गोतमाभिमतं प्रत्यपादयत्स्वीये
दर्शने कणभक्षः ॥

अतश्च वैशेषिकस्य न्यायान्तरत्वं साधीय एव ॥

॥ इति न्यायवैशेषिकयोरात्मनिरूपणैकरूप्योपपादनम् ॥

॥ न्यायवैशेषिकयोः पौर्वापर्यसाधकहेतुनिर्देशः ॥

अथानेकत्र प्रतिपादिता न्यायवैशेषिकयोः पौर्वापर्यहेतवस्सङ्कलय्य प्रति-
पाद्यन्ते ।

- (१) १न्यायदर्शनप्रतिपादितस्यान्नायप्रामाण्यसाधकहेतोरसिद्धिपरिहारक-
त्वात् (२) २न्यायदर्शनप्रतिपादितज्ञानयोगपद्यप्रतीत्यन्यथासिद्धश्रुपजीवि मन
एकत्वप्रतिपादनशालित्वात् (३) ३न्यायदर्शनव्यवस्थापितेन्द्रियभौतिकत्वोपजीवि
पृथिव्यादिविभागकारित्वात् (४) ४न्यायदर्शनव्यवस्थापितैकभौतिकत्वशेषतया
शरीरपाञ्चभौतिकत्वादिनिरासकारित्वात् (५) ५ अधिकात्मप्रमाणोपदेष्टृत्वात्
(६) ६न्यायदर्शनव्यवस्थापितचैतन्यशरीरधर्मताप्रतिक्षेपपूर्वकशरीरगोचराहंबुद्धि-
शब्दगौणताप्रतिपादनपरत्वात् (७) ७प्रमेयतन्त्रत्वात् (८) ८न्यायदर्शनव्य-
वस्थापितोपमानशब्दप्रमाणान्तरताप्रतिक्षेपकत्वात् (९) ९न्यायदर्शनप्रतिपादिता-
भावकारणत्वप्रतिक्षेपोपजीविभावरूपमूलकारणनित्यत्वरूपादिमत्त्वप्रतिपादनशालित्वात्
(१०) १०न्यायदर्शननिर्दिष्टशब्दानित्यत्वहेतूपपादकत्वात् (११) ११न्यायदर्शन-

१. प्रथमोल्लासे—टिप्पण्याम् ।

२. चतुर्थोल्लासे—न्यायवैशेषिकयोर्मनोनिरूपणैकरूप्योपपादने,

३. " इन्द्रियभौतिकत्वव्यवस्थापने,

४. " शरीरस्यैकभौतिकतानिरूपणे,

५. " वैशेषिकगतात्मनिरूपणप्रतिपादने,

६. " चैतन्यशरीरधर्मत्वाभावनिरूपणे,

७. " दर्शनषट्कचरिते,

८. " प्रमाणचरिते,

९. " न्यायवैशेषिकयोः परमाणुकारणत्वप्रतिपादने (टिप्पण्यां),

प्रतिपादिताध्यापनादेस्तदप्रतिपादितप्रत्यभिज्ञादेश्चैकेनैव सूत्रेण शब्दनित्यत्वसाधकत्व
प्रतिक्षेपकत्वात् (१२) १२वर्णसंख्यानियमोपपादकत्वाच्च वैशेषिकदर्शनस्य न्याय-
दर्शनानन्तरत्वं सेत्स्यति ॥

॥ इति न्यायवैशेषिकयोः पौर्वापर्यनिरूपणम् ॥

॥ षट्दर्शनीपौर्वापर्यनिरूपणम् ॥

अथ षट्दर्शनीपौर्वापर्यं तावन्निरूप्यते न्यायवैशेषिकयोस्स्वाभावविशेषपरि-
च्छित्यै । तत्र, दर्शनषट्कप्रकृतिप्रमाणचरितानां पर्यालोचनेन दर्शनषट्कपौर्वापर्यं
शक्यावगममिति तान्येवादौ प्रतिपाद्यन्ते ।

॥ दर्शनषट्कचरितम् ॥

भगवदवतारेण तावदबुद्धनाम्ना जगति शून्यीकृते महर्षिरक्षपादः प्रमाणानि
न्यरूपयत्स्वीये न्यायदर्शने । कणभक्षमुनिश्च प्रमेयनिरूपकं दशाध्यायीलक्षणं
वैशेषिकदर्शनं प्रणिनाय ।

प्रमाणप्रमेयनिरूपकयोश्च न्यायवैशेषिकयोर्विलक्षणात्मनिरूपणेन निश्चयसाभि-
सम्बन्धः । तत्र प्रमाणनिरूपणप्रवृत्तस्तावदक्षपादमुनिस्त्वं दर्शनं निश्चयसेन सफल-
यितुकामस्तत्रात्मादि द्वादशविधं प्रमेयं न्यरूपयत ।

‘आत्मशरीरिन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेय
(न्या. १-१-९) मित्यादिना सूत्रजातेन ।

द्वादशविधप्रमेयनिरूपणेन *चात्मचरितं प्रतिपादितं भवति । आत्मचरित-

१०, ११, १२. चतुर्थोल्लासे—न्यायवैशेषिकयोश्शब्दनित्यत्वसाधकहेत्व
न्यथासिद्धग्रुपजीवनेन शब्दानित्यत्वव्यवस्थापननिरूपणे च निरुक्तहेतव उपपादिता
अनुसन्धेयाः ॥

*टि—‘आत्मा तावच्छरीरिऽवस्थितो मनोयुक्तैरिन्द्रियैश्शब्दादीन् विषयानुप-
लभमानः तदुपादाने प्रवर्तते । प्रवृत्तश्च तदुपादानेन यदि सुखमुपलभते । तदा
तत्र रक्तो भवति । यदि वा दुःखं तदा द्विष्टः । यदि च नोभयं तदोपेक्षते । तत्र
दोषशब्दितरागद्वेषमोहजनिप्रवृत्त्याहितवासनातः प्रेत्य भवति । भूत्वा च पूर्वा-

विज्ञानेन च पुमान् संसृतिविरक्तोपवर्गरागी च सम्पद्यते । एवं विधाधिकारिसम्पादकस्य च शास्त्रस्य निश्चयसफलकत्वं साधीय एवेत्यक्षपादमुनेरभिप्रायः ।

कणभक्षश्च प्रमेयसामान्यनिरूपणप्रवृत्त आत्मादिकमपि प्रमेयं न्यरूपयत्स्वीये दर्शने ।

नैव न्यायवैशेषिकयोरात्मनिरूपणैदम्पर्येण प्रवृत्तिः । षड्दर्शनीसमाख्या एव प्रधानप्रमेयसंस्पृशिन्योत्र मानम् ।

१५ सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥”

इति वचने आत्मप्रमाणत्वेन न्यायवैशेषिकयोर्निदेशाभावोभुमर्थं ज्ञापयतीव ।

सांख्ययोगौ तु निरीश्वरसेधरसांख्यशब्दितौ प्रकृतिविविक्तप्रत्यगात्मस्वरूपानिरूपकौ कपिलपतञ्जलिभ्यां प्रणीतौ ।

मीमांसादर्शनं च काण्डत्रयविभक्तं सपरिकरब्रह्मोपासनानिरूपकं विंशतिलक्षणं भगवता बादरायणन सङ्कलितम् । इति ।

अत्र प्रमाणप्रमेयनिरूपकयोस्तावन्न्यायवैशेषिकयोर्भुक्तं पौर्वापर्यम् । आत्मरूपप्रमेयविशेषनिरूपकयोश्च सांख्ययोगयोः प्रमेयसामान्यव्यवस्थापकवैशेषिकानन्तरभावित्वं साधीयः । सांख्ययोगयोर्विलक्षणात्ममननिदिध्यासनपरयोर्मीमांसादर्शनस्य च सपरिकरब्रह्मोपासनानिरूपकस्य युक्तं पौर्वापर्यम् । प्रत्यगात्ममननिदिध्यासनयोः प्रत्यगात्मपरमात्मनिदिध्यासनयोश्च पौर्वापर्येणासति बाधके तत्प्रतिपादकानामपि पौर्वापर्यस्य न्याय्यत्वादिति ।

नुष्ठितकर्मफलं मुङ्क्ते । पुनश्च तज्जातीयान्तरानुष्ठानफलानुभवोपयिक्तं शरीरजातं परिगृह्णन् अनन्तदुःखभाजनं भवति । यदापुनस्संसारापादकेषु बाह्येषु विरक्त इन्द्रियाणि बाह्यविषयेभ्यो निरुद्धं मन आत्मोन्मुखं करोति । तदा विलक्षणात्म भावनाप्रकर्षेणात्मतत्वं साक्षात्कुर्वन्निरस्तनिखिलाविद्यादिदोषो निष्कृष्टस्वरूपावाप्ति लक्षणनिश्चयसमधिगच्छतीत्यात्मचरितमत्रानुसन्धेयम् ।

॥ प्रकृतिचरितम् ॥

सौत्रान्तिकादिबौद्धप्रभेदाः अक्षपादौल्लङ्घ्यादयश्च परमाणुपादानकारणता-
मातिष्ठन्ते । सांख्ययोगानुसारिणश्च प्रकृतिमूलताम् । मीमांसकाः पुनः प्रकृति-
पुरुषशरीरब्रह्मकारणताम् ।

तत्र स्वतन्त्रपरमाणुकारणत्वं सौत्रान्तिकादिमते । ईश्वराधिष्ठितपरमाणुकारण-
वादश्च वैशेषिकादेः । इति परमाणुकारणवादद्वैविध्यम् । एवं प्रकृतिकारणतावा-
देऽपि सांख्ययोगभेदेन द्वैविध्यं मन्तव्यम् ।

अत्र परमाणुकारणवादोऽवैदिकः । प्रकृतिकारणवादश्च वैदिकः । प्रकृति-
कारणतावादिनीनां अपि सांख्ययोगमीमांसानां यथोत्तरं वेदान्तरङ्गताप्रकर्षः ।
तथा च पराशरोपपुराणवचनम् ,

‘अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः ।

त्याज्यश्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्यैकशरणैद्विजैः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥’ इति ।

वेदान्तरङ्गतातारतम्यनिबन्धनश्चास्तिकदर्शनानां क्रमविशेषस्साधीयानेव ।

इति ॥

॥ प्रमाणचरितम् ॥

प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादश्चाविकस्य । अनुमानमात्रप्रमाणवादो बौद्धप्रभेदस्य ।
प्रत्यक्षानुमानप्रमाणवादो बौद्धप्रभेदवैशेषिकयोः । प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमाणवादस्सां-
ख्यानां मीमांसकानां च । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणवादो नैयायिकानामिति ।

तत्र तावद्भोतमो बौद्धपक्षप्रतिक्षेपेणेश्वराधिष्ठितपरमाणुहेतुकस्थिरप्रपञ्चसद्भावं
प्रतिपादयन् प्रमाणनिरूपणप्रवृत्ते स्वीये दर्शने प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयं न्यरूपयत् ।

कणभक्षश्च शब्दार्थविशेषसद्भावं न्यायदर्शनप्रतिपादितं च स्थिरप्रपञ्चसद्भावं
अभ्युपगच्छन्नेव प्रमेयनिरूपके स्वीये दर्शने प्रत्यक्षानुमाने प्रतिपादयन् शब्दोप-
मानयोश्चानुमान एवान्तर्भावं प्रत्यपादयत् ,

‘एतेन शाब्दं व्याख्यातम्’ (वै. १, अ. २, आ. ३)

‘अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षत्वात्’ (वै. १, अ. २, आ. ५) इति सूत्राभ्याम् ।

कपिलादयश्च स्वर्गाद्यतीन्द्रियार्थसंसिद्धिं शब्दैकसम्पाद्यां जानन्तः प्रत्यक्षानुमानशब्दान् प्रमाणान्यभ्युपगच्छन्ति स्मेति ।

अतश्चास्तिकदर्शनानां क्रमविशेष एवमवगम्यते । ‘पूर्वं न्यायदर्शनम् । ततो वैशेषिकम् । ततः सांख्यदर्शनं कापिलम् । ततः पातञ्जलं योगदर्शनम् । ततो विंशतिलक्षणं मीमांसादर्शनमिति ॥

॥ न्यायवैशेषिकयोः कापिलादिदर्शनपूर्वत्वोपपादनम् ॥

अयं च क्रमविशेषः षड्दर्शन्याः परिशीलनेनापि सुनिश्चयेः । तथाहि ।

न्यायवैशेषिकयोः पदार्थोद्देशसूत्रप्रतिपाद्यमानस्य षट्षोडशविधपदार्थतत्त्वज्ञाननिश्चयससाधनभावस्य १प्रतिक्षेपकं सांख्यदर्शनं २न्यायवैशेषिकप्रमेयप्रबन्धनिर्देशकं न्यायवैशेषिकानन्तरभावि भवति ।

३सांख्ययोगयोन्यायवैशेषिकानन्तरत्वं च प्रमाणचरितप्रतिपादित मनुसन्धेयम् ।

टि- १. ‘न षट्पदार्थनियमस्तद्वोधान्मुक्तिर्वा’ (सां. ५, अ. ७५)

‘षोडशादिष्वप्येवं प्रसङ्ग’ (सां. ५, अ. ७६) इति सूत्रयोः प्रतिक्षेपप्रकारो द्रष्टव्यः ।

२. ‘न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्’ (सां. १, अ. २५) इति सूत्रे वैशेषिकादिप्रमेयप्रणेतृनिर्देशो बोध्यः । सूत्रघटकादिपदस्य न्यायदर्शनप्रणेतृपरत्वात् । षट्पदार्थोक्तिः षोडशपदार्थोक्त्युपलक्षणत्वाच्च । अभाविष्ट च विज्ञानभिक्षुः’ ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकस्तदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेत्य’मिति इति ॥

३. सांख्ययोगयोस्तत्त्वसमासाख्यस्य सांख्यस्य व्याख्यारूपतया सांख्यप्रवचनसमाख्याभाजोः पौर्वापर्यं च कापिलदर्शने तत्त्वसमासग्रन्थविस्तररूपे तत्त्व-

पातञ्जलदर्शनपूर्वत्वोपपादनेनैव पातञ्जलदर्शनभाष्यप्रणेतृवादरायणप्रणीता-
ब्रह्ममीमांसादर्शनात् बादरायणान्तेवासिजैमिनिकर्तृकात्पूर्वमीमांसादर्शनाच्च पूर्वत्वं
न्यायवैशेषिकयोस्सिद्धयति । पातञ्जलभाष्यस्य बादरायणप्रणीतत्वं तावत् ,

‘भगवान् पतञ्जलिस्समाधितत्साधनविभूतिकैवल्यारूपपादचतुष्टयात्मकैका-
ध्यायपरिमितानि सूत्राणि चकार । तेषु च सूत्रेषु भगवान् बादरायणो भाष्यं चकारे’
ति नारायणतीर्थयिनः सूत्रार्थबोधिनीसमाख्याकेन योगदर्शनव्याख्याननावसीयते ।

जैमिनेश्च बादरायणान्तेवासिता, महाभारत आदिपर्वणि (६४) चतुष्पष्टि-
तमाध्यायायगतश्लोकैरवगम्यते ।

‘ततस्स महर्षिर्विद्वान् शिष्यानाहूय धर्मतः ।

सुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुक्रं चैव स्वमात्मजम् ॥

प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशम्पायनमेव च ।

वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।’ इति ।

किञ्च, ‘तर्कप्रतिष्ठानादपि (ब्र. मां. १, अ. १, पा. ३, अ. ४) इति
ब्रह्ममीमांसासूत्रेण स्वतन्त्रतर्कमूलपरमाणुकारगत्वादेन्यार्यवैशेषिकादिप्रतिपादितस्या-
व्यवस्थिततां प्रतिपादयतो मीमांसादर्शनस्य न्यायवैशेषिकाद्यन्तरभावित्वं स्यात् ।

‘तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादपि श्रुतिमूलो ब्रह्मकारणवाद एव समाश्रयणीयः । न
प्रधानकारणवादः । शाक्यौलूक्याक्षपादक्षपणकपिलपतञ्जलितर्काणामन्योन्यव्याघा-
समासग्रन्थे चाभ्युपगमवादप्रतिक्षिप्तस्येश्वरस्य योगे प्रतिपादनादवसीयते । प्रतिपादितं
चैतद्विज्ञानभिभूषणा सांख्यभाष्यभूमिकायाम्’ नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैस्सहा-
स्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यम् । मैवम् । सङ्क्षेपविस्तररूपेणोभयोरपौनरुक्त्यात् ।
अत एवास्याः षडध्याय्या योगदर्शनस्यैव सांख्यप्रवचनसमाख्या युक्ता । इयां
स्तु विशेषः । यत् षडध्याय्यां तत्त्वसमासोक्तार्थवित्तरमात्रम् । योगे त्वाभ्यामभ्युप-
गमवादप्रतिक्षिप्तस्यैवेश्वरस्य व्यवस्थापनान्न्यूनतापरिहारोऽपीति’ इति ॥

१. टि. आर्. कृष्णार्यव्यासाचार्या अनेकदाक्षिणात्यकोशानुसरिणः संशोद्धवः निर्णय-
सागरमुद्रणालयमुद्रित महाभारत आदिपर्वणि १०९-११० पृष्ठयोर्दृश्यम् ॥

तात्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं गम्यत' इति श्रीभगवद्रामानुजीयनिरुक्तसूत्रभाष्येण च आक्षेपादादितर्कानुपात्तवता शारीरकमीमांसापूर्वत्वं न्यायदर्शनादेशव्यमनुमातुम् ॥

जैमिनीये च पूर्वमीमांसादर्शने न्यायवैशेषिकप्रतिपाद्यमानस्य शब्दानित्यत्वस्यानुवादपूर्वकं प्रतिक्षेपदर्शनात्पूर्वमीमांसादर्शनादपि पूर्वत्वं न्यायवैशेषिकयोस्सिद्धम् । इति ॥

॥ न्यायकोशकारमतखण्डनम् ॥

न्यायकोशकारः पण्डितभीमाचार्यस्तु न्यायकोशद्वितीयोपोद्धाते ग्रन्थकृच्चरितनामके टिप्पण्याम् ,

‘अत्र प्रसङ्गतः षड्दर्शनानां सूत्राणां क्रमस्सर्वग्रन्थसमाकलनात्कथ्यते । पूर्वं बादरायणीयं ब्रह्ममीमांसादर्शनम् । ततो जैमिनीयं धर्ममीमांसादर्शनम् । ततो गौतमं न्यायदर्शनम् । ततः काणादं वैशेषिकदर्शनम् । ततः कापिलं सांख्यदर्शनम् । ततः पातञ्जलं योगदर्शनमिति क्रमं वयं प्रतीमः ।

ब्रह्ममीमांसादिगतन्यायवैशेषिकादिप्रमेयप्रतिक्षेपश्च न न्यायवैशेषिकाद्यनन्तरत्वं ब्रह्ममीमांसादेस्साधयितुमलम् । ब्रह्मसूत्रप्रतिक्षेप्यस्य न्यायदर्शनादिप्रमेयस्यानादिकालप्रवृत्तत्वात् । ‘एतेन योगः प्रत्युक्त’ इत्याद्यपि अनादिसिद्धयोगदर्शनादिपरमेवेति निरूपयति ।

सांख्यशब्दनिर्वचने च ‘सांख्यं सम्यक्दर्शनप्रतिपादकं शास्त्रम् । यथा (१) देवहूतीं प्रति भगवतोपदिष्टं सांख्यदर्शनम् (२) नास्तिककपिलप्रणीतो दर्शनविशेषश्च । अत्रेदं बोध्यम् । नास्तिककपिलेन तावत्त्वयं पूर्वप्रणीतस्य द्वाविंशति (२२) सूत्रात्मकस्य विस्तररूपः षडध्याय्यात्मकः कृतः । सांख्यमतप्रवर्तकश्चास्तिकनास्तिकभेदेन द्विविधः । तत्रास्तिकौ द्वौ । देवहूतीपुत्रः कपिलस्सेश्वर-सांख्यो, योगशास्त्रप्रवर्तकः पतञ्जलिनामा ब्राह्मणश्च । नास्तिकस्तु निरीश्वरसांख्यो देवहूतीपुत्रादन्य एव कपिलनामा ब्राह्मणः । देवहूतीपुत्रस्तु सांख्यप्रवर्तकश्च श्रीवासु-देवावतार आस्तिक एव । ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्तीति श्रुतेः । ‘सिद्धानां कपिलो मुनि’रिति स्मृतेश्चेति प्रतिपादयति बादरायणीयस्य ब्रह्ममीमांसादर्शनस्य सकलास्तिकदर्शनप्राचीनत्वं सिद्धाययिषुः ।

अत्र ब्रूमः । स्यादेवानादिसिद्धन्यायवैशेषिकादिप्रमेयप्रतिक्षेपकत्वमात्रं मीमांसादर्शनस्य तदा, यदि मीमांसादर्शनस्य न्यायादिप्राचीनत्वावगमकप्रमाणान्तरसम्भवः । न च तत्र प्रमाणमुपलभ्यते । असति च प्रमाणान्तरेऽनादिकालप्रवृत्तप्रमेयप्रतिक्षेपकत्वसिद्धौ न्यायादिदर्शनप्राचीनतासिद्धिर्मीमांसादर्शनस्य । न्यायादिप्राचीनतासिद्धौ चानादिकालप्रवृत्तप्रमेयप्रतिक्षेपकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयणमवर्जनीयम् । स्यादेव च जैमिनोयस्य न्यायवैशेषिकप्रमेयजातमनुवदतस्तदनन्तरत्वम् । तस्मान्न मीमांसादर्शनस्य न्यायवैशेषिकदर्शनप्राचीनत्वं सम्भवति । इति ।

यदपि मीमांसादर्शनस्य सर्वदर्शनप्राचीनत्वव्यवस्थापनाप्रहिणा 'ऋषिं प्रसूतं कपिल'मिति श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रतिपन्नस्य कपिलस्यास्तिक्यातिरेकेण निरीश्वरसांख्यप्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति प्रतिपादितम् ।

तदपि न । भगवान् बादरायणः खलु निरुक्तश्रुतिप्रतिपन्नासभावकपिलप्रणीतनिरीश्वरसांख्यानवकाशप्रसङ्गं निरीश्वरसांख्योपबृंह्यत्वे वेदान्तानां हेतूचकार ।

१ 'स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गा 'दिति

अतश्श्रुतिप्रतिपन्नस्य कपिलस्य भगवदवतारस्य निरीश्वरसांख्यप्रवर्तकत्वं भगवद्बादरायणाभिमतमिति ॥

अस्य च भगवदावेशवतारत्वं 'यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ती'ति श्रुतिवाक्यवशेन ज्ञानरूपभगवदगुणामिव्यक्त्यवच्छेदकत्वलक्षणमवगम्यते ।

सिद्धे च भगवदवतारकपिलस्य निरीश्वरसांख्यप्रवर्तकत्वं तस्य षडध्यायीप्रणेतृत्वमपि सार्थाय एव । 'तद्वा तादृग्वेति न काश्चद्विशेष' इति न्यायात् ।

'गोतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै' इति पाञ्चवचने न्यायवैशेषिकादिसहपठितस्य सांख्यदर्शनस्य षडध्यायीलक्षणस्य कपिलप्रणीतत्वेन प्रतिपन्नस्य *भगवदवतारकपिलप्रणीतत्वस्यैव स अवाच्य ।

*टि-अत्रेदं बोध्यम् । तामसानां शास्त्राणां न्यायवैशेषिकपाशुरतादीनामामुरप्रकृतिमोहनाय शङ्करादिभिरभ्यर्हणीयैः प्रणीतत्वप्रतिपादने निर्दिष्टस्य सांख्य

योगदर्शनस्य चादिशेषावतारपतञ्जलिमहर्षिप्रणीतत्वम्,
 'योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।
 योपाकरोत्तं प्रवरं मुचीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोस्मि ॥' इति अभियुक्त-
 वचनेनावगम्यते ।

अतस्सांख्ययोगदर्शनयोरावाचीनब्राह्मणप्रणीतत्वं न्यायकोशकारप्रतिपादितं
 न सम्भवति । इति ।

अत आस्तिकदर्शनानां क्रमविशेषोऽभिमतस्साधीयानेव ।

स्याद्वा सांख्ययोगदर्शनाभ्यां प्राक्तानत्वं मीमांसादर्शनस्य । न्यायवैशेषिक-
 प्रमेयाप्यनुवदतस्तुतस्य न्यायवैशेषिकानन्तरभावित्वमेवेति सिद्धमास्तिकदर्शनेषु
 षट्सु न्यायेतरदर्शनप्राचीनत्वं वैशेषिकदर्शनस्य । न्यायस्य च स्वेतरयावद्दर्शनप्रा-
 चीनत्वम् ।

अथ मन्येत अनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायान्नायार्थविचाररूपस्य मीमांसा-
 दर्शनस्य न्यायवैशेषिकाद्यनन्तरत्वं न सम्भवतीति ।

सत्यम् । वेदार्थविचारोऽपि वेदवदनादिकालप्रवृत्त एव । न हि बादराय-
 णात्पूर्वं वेदार्था एव न विचारिता इति शक्यं वक्तुम् । इति । बादरायणसङ्कलितं
 प्रवर्तकस्य कपिलस्य भगवदवतारत्वं युक्तमेव । ननु तत्रैव वचने कणादादीनां
 रुद्रशक्त्याववेशस्य प्रतिपादितस्य भगवदवतारेऽसम्भव इति चेत् ।

मैवम् । रुद्रशक्त्यावेशस्य तमोगुणाभिभवलक्षणस्य भगवदावेशावतारेऽपि
 जीवे स्वस्वभाव्येन सम्भवात् ।

जगन्नाशाधिकारं च स्वीयं जानन् पुनारुद्रस्तामसदेवो जगन्नाशौपयिकीं
 कणादादेस्तामसशास्त्रप्रणयनप्रवृत्तिं स्वीयशक्त्यावेशमूलं स्वप्रियामभाषिष्ट ।

'मच्छक्त्यावेशितैविप्रैस्संप्रोक्तानि ततः परम् ।

कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । इत्यादिना,
 मायवादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।

मैवैव कथितं देवि जगतां नाशकारणात् । इत्यन्तेनेति ।

तु न्यायवैशेषिकानन्तरभाव्येव न्यायवैशेषिकप्रमेयप्रतिक्षेपकमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

॥ अथ ब्रह्ममीमांसाया न्यायवैशेषिकानन्तरत्वोपपादनम् ॥

तथाहि । ब्रह्ममीमांसाद्वितीयाध्यायद्वितीयपादे परपक्षप्रतिक्षेपपादसमाख्ये द्वितीयं तावदधिकरणं वैशेषिकमतप्रतिक्षेपकमुपलभ्यते सप्तसूत्रात्मकम् ।

तत्र प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठसूत्राणि *न्यायवैशेषिकाभिमतं रूपादिमन्त्रित्युप-
माणुगतजीवादृष्टकारितार्थाक्रियाजनितसंयोगनिवन्धनं स्थूलप्रपञ्चोद्धवं प्रतिक्षिपन्ति ।

*॥ न्यायवैशेषिक्याः परमाणुकारणत्वव्यवस्थापनम् ॥

*टि—न्यायवैशेषिकयोः परमाणुकारणत्वव्यवस्थापनं यथा—‘व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात्’ (न्या. अ. ४, आ. १, सूत्रम् ११) इति न्यायसूत्रं तावत्प्रेत्य-
भावपरीक्षाप्रकरणस्थं परमाणुं जगत्कारणं प्रतिपादयति । यथा । अत्र तावद्व्यक्तहे-
तुकत्वं स्थूलप्रपञ्चस्योपपाद्यते । किं पुनर्व्यक्तम्?॥ रूपादिमदतिसूक्ष्मं परमाणुलक्ष-
णम् । अव्यक्तं तदिति चेत् । सत्यम् । अव्यक्तमपि तद्व्यक्तसादृश्याद्व्यक्तमित्युप-
चर्यत इति । किं पुनर्व्यक्तसादृश्यम्?॥ रूपादिमत्वम् । कारणविषयं च व्यक्तपदं
प्रयुञ्जानस्सूत्रकारः परमाणुकारणतामेव मनुते । प्रधानकारणवादिनो ह्यव्यक्तं प्रधानं
कारणं मामनन्तीति । किमुक्तं भवति?॥ रूपादिमतोऽतिसूक्ष्मतादृशस्य स्थूलप्रपञ्च
स्योत्पत्तिरिति । कुत एतत्प्रतिपत्तव्यम्?॥ प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । दृश्यते खलु रूपादि-
मतः कपालादेस्तादृशस्य घटादेरुत्पत्तिरिति । प्रत्यक्षप्रामाण्याच्च रूपादिमज्जगत्कारणं
व्यवस्थापयन् सूत्रकारः परमाणुकारणत्वमेव मनुते । प्रधानस्यारूपादित्वात् । मूल
कारणत्वप्रतिपादनेनैव परमाणोर्नित्यत्वमप्यक्षपादाभिमतम् ।

अक्षपादाभिमतमेव मूलकारणस्य रूपादिमत्वं नित्यत्वं च स्पष्टमेव प्रति-
पादयति कणभक्षः,

‘सदकारणवन्त्रित्यम्’ (वै. ४-१-१) ‘कारणभावात्कार्यभाव’ (वै. ४-
१-३) इति सूत्रद्वयेन । अभावकारणवादं न्यायप्रतिक्षिप्तं जानंश्च सत्पदं कारण-
विषयं प्रयुङ्क्ते ।

इदं च वैशेषिकस्य न्यायानन्तरत्वे लिङ्गमिति ।

तृतीयतुरीयसूत्रे *वैशेषिकप्रतिपादितं नित्यमेकं समवायाख्यं पदार्थान्तरं प्रतिक्षिपतः । ‘अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षे’ति सप्तमं सूत्रं च मुमुक्ष्वनुपादेयतां वैशेषिकस्य प्रतिपादयति ।

तत्र परमाणुकारणत्वप्रतिक्षेपस्तावत्परमाणुद्वयणुकाभ्यां द्वयणुकत्रयणुकोत्पत्तिवदन्येषामपि वैशेषिकाभिमतानां असामञ्जस्यं प्रतिपादयता ‘महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या’मिति प्रथमसूत्रेण स्थूलप्रपञ्चानुपपत्तिकारणानवस्थित्यन्तरप्रसङ्गेन चिकीर्षितः ।

*टि—अस्य च समवायस्य प्रतिक्षेपः ‘समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः’ ‘नित्यमेव च भावा’दिति सूत्राभ्यां प्रतिपादितोऽत्रानुसन्धेयः । यथा, ‘यदि समवायो नित्यस्स्यात् । स्यात्प्रपञ्चोऽपि तथा । नित्यप्रपञ्चविषयं नेदमनिष्टमिति चे, नैवम् । कार्यप्रपञ्चविषयत्वादापादनस्य । कथमेवं भविष्यति ? सम्बन्धनित्यत्वादेव । सम्बन्धसत्तायाश्च सम्बन्धिसत्तानिर्वाह्यत्वात् । न चेदं नित्यप्रपञ्चसत्तयोपपादनीयम् । अनित्यसम्बन्धिविनाशनिबन्धनानित्यताया अपि सूपपादत्वात् । कथं नित्येऽनित्यत्वोपपादनं सङ्गच्छत इति चे, नित्यत्वेऽप्येषोऽनुयोगस्तुल्यः । नित्यानित्यत्वविरोधस्तु कार्यप्रपञ्चनित्यत्वसमवायनानात्वान्यतराभ्युपगमपरिहार्य एव । तत्र प्रथमाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । परमाण्वीधरादिकल्पनं च मनोरथमात्रं स्यात् । तदेतत्प्रतिपादयत् ‘नित्यमेव च भावादि’ति ब्रह्ममीमांसासूत्रं प्रवृत्तम् ।

समवायनानात्वाभ्युपगमस्तु न प्रगल्भते । समवायस्यैवाऽसिद्धेः । अपृथक्सिद्धविशेषणान्येव स्वविशिष्टप्रतीतिमुपपादयिष्यन्तीति कल्पकाभिमतस्याऽन्यथैवोपपत्तेः । स्वविशिष्टप्रतीतिनिर्वाहकत्वं चाऽपृथक्सिद्धविशेषणानां समवायस्येवोपपद्यत एव । अन्यथा तत्रापि विशिष्टबुद्धिनियामकसम्बन्धान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात् । नित्यानित्यत्वविरोधपरिहाराय समवायनानात्वेऽवश्यमभ्युपगमन्तव्ये सति लाघवस्यापि समवायकल्पकस्य विरहात् । अनन्तसमवायतत्सम्बन्धत्वकल्पनातोऽपि क्लृप्तेष्वेवाऽपृथक्सिद्धविशेषणेषु सम्बन्धत्वकल्पनस्यैवौचित्याच्च । अतस्समवायाभ्युपगमोऽसमञ्जसः । तथाच सूत्रं ‘समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते’ रिति ॥ इति ।

‘अग्रेरुद्धज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्माऽदृष्टकारितम्’
(वै. ५-२-१३) इति वैशेषिकसूत्रप्रतिपादितं च जगदारम्भकसंयोगजनकपरमाणु-
समवेताद्यक्रियाया अदृष्टकारितत्वं ‘उभयथापि न कर्मास्तदभाव’ इति द्वितीय-
सूत्रेण प्रतिक्षिप्यते ॥

नित्यसर्गप्रसङ्गेन युगपन्निरुद्धवृत्तीनां अदृष्टानां नानाजातीयकानां आद्विपरा-
धकालमविपाकेनावस्थानात्मनवाच्चादृष्टजनितक्रियाहेतुकजगदुदयवादोऽनुपपन्न इति
निरुक्तसूत्रभावः ।

यत्पुनर्मूलकारणस्य परमाणो रूपादिमत्त्वेन ‘कारणभावात्कार्यभाव’ इति
सूत्रप्रतिपन्नस्योत्पत्तिसाधकप्रमाणाभावलक्षणं नित्यत्वसाधकत्वेन ‘अकारणवन्नित्यो’
मिति सूत्रयतोऽभिमतं कणभक्षस्य । तत्प्रतिक्षिप्तं भवति, ‘रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो
दर्शनात्’ ‘नित्यमेव च भावा’दिति पञ्चमषष्ठसूत्राभ्याम् रूपादिमतां घटादीनामनि-
त्यत्वादिदर्शनात्परमाणोरपि रूपादिमत्त्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गः । तस्य रूपादिमत्त्वाऽनङ्गी-
कारे च तन्मूलं जगदरूपमसमगन्धमस्पर्शं च स्यादिति रूपादिस्वीकारास्वीकार-
योर्दोषस्य जागरूकत्वादूर्पादिमन्नित्यपरमाणुकारणत्वमनुपपन्नमितीममर्थं प्रतिपादय-
द्ग्रन्थम् ॥

तस्मात्सिद्धं वैशेषिकप्रमेयप्रतिक्षेपकाधिकरणगर्भस्य ब्रह्ममीमांसादर्शनस्य
न्यायवैशेषिकानन्तरत्वम् । इति ॥

॥ अथ पूर्वमीमांसाया न्यायवैशेषिकानन्तरत्वोपपादनम् ॥

न्यायवैशेषिकयोर्व्यवस्थापितं शब्दानित्यत्वमनूद्य प्रतिक्षिपत् तत्प्रतिपादि-
तान्यथासिद्धीनां शब्दनित्यत्वलिङ्गानां प्रतिष्ठापकं च जैमिनीयं पूर्वमीमांसादर्शनं
न्यायवैशेषिकानन्तरभावीति निश्चीयते ॥

न च जैमिनीयव्युत्पाद्यशब्दनित्यत्वप्रतिक्षेपकयोर्न्यायवैशेषिकयोस्तदनन्तर-
त्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । शब्दनित्यत्ववादस्यानादिकालप्रवृत्तत्वात् ॥

अन्यथा पुनर्वेदार्थविचारस्यापि जैमिन्युपज्ञत्वप्रसङ्गः ॥

किन्नाम? । जैमिनेः पूर्वमेव बहवो वेदार्थम् मीमांसमानादशब्दनित्यत्व-

मातिष्ठन्त । स एव च शब्दनित्यत्ववादो न्यायवैशेषिकयोः प्रतिक्षितो जैमिनिना च स्वीये पूर्वमीमांसादर्शने व्यवस्थापित इति ॥

अथ जैमिनीयगतस्य न्यायवैशेषिकप्रतिपादितशब्दानित्यत्वप्रतिक्षेपस्याऽव-
गमो न्यायवैशेषिकयोश्शब्दानित्यत्वप्रतिपादनप्रकारावगमनिबन्धन इति न्याय-
वैशेषिकगतशब्दानित्यत्वप्रतिपादनप्रकार आदौ निरूप्यते न्यायवैशेषिकयोः पौर्वा-
पर्यावगमाय च ॥

१॥ न्यायवैशेषिकयोश्शब्दानित्यत्वव्यवस्थापनम् ॥

तत्र न्याये शब्दानित्यत्वसाधकहेतुप्रतिपादनपूर्वकं शब्दनित्यत्वप्रति-
क्षेपः । वैशेषिके च शब्दनित्यत्वपक्षप्रतिक्षेपेण शब्दानित्यत्वसाधनं च दृश्यते ।
यथा, ‘सतो लिङ्गामावात्’ (वै. २, अ. २, आ. २६) ‘नित्यवैधर्म्यात्’
(,, ,, २७) इति वैशेषिकसूत्रद्वयेन तावत्साधकप्रमाणासद्भावसाधकप्रमाणसद्भा-
वाभ्यां शब्दनित्यत्वं प्रतिक्षिप्यते ॥

शब्दनित्यत्वसाधकोच्चारणपूर्वापरकालिकशब्दोपलब्ध्यभावशब्दानित्यत्वसा-
धकोत्पत्तिलक्षणप्रमाणाभ्याम्,

‘२प्रागुच्चारणा दनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ।’

‘३उपलभ्यमाने चाऽनुपलब्धे रसत्वादनपदेशः ॥’

इति न्यायसूत्रप्रतिपादिताभ्यां निरुक्तवैशेषिकसूत्रद्वयविवक्षिताभ्यां शब्द-
नित्यत्वं प्रतिक्षितं भवति ॥

शब्दानित्यत्वसाधकोत्पत्तिलक्षणप्रमाणमेवोपपादयतः

‘अनित्यश्चायं कारणतः’ (वै. २, अ. २, आ. २४)

‘लिङ्गाच्चाऽनित्यश्शब्दः’ (,, ,, ३२) इत्युत्तरसूत्रे ॥

१. अस्मिन् प्रकरणे उपादीयमानानां सूत्राणामर्थो न्यायभाष्यवैशेषिकसूत्रोपस्कारादौ
विशदमनुसन्धेयः ॥

२. न्यायदर्शने—२, अ. २, आ. १८, सूत्रम् ।

३. ,, ,, ,, ३५. ,, ।

निरुक्तप्रथमसूत्रविवक्षितोत्पत्तिलक्षणानित्यत्वव्यवस्थापककारणवत्त्वेतूपपा—
दनेन शब्दकारणविभागं प्रतिपादयति,

‘नचासिद्धं विकारात्’ (वै. २, अ. २, आ. २९)

‘अभिव्यक्तौ दोषात्’ (“ ” ३०)

‘संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः’ (वै. २—२—३१) इति त्रिसूत्री
निरुक्तसूत्रद्वयमध्यपठिता ॥

द्वितीयसूत्रघटकलिङ्गशब्देन च कृतकधर्मोपचारेन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वादि
शब्दोत्पत्तिसाधकं विवक्षितम् ॥

‘आदिमत्वादैनैन्द्रियिकत्वारकृतकवदुपचाराच्चे’ति (न्या. २, अ. २, आ. १३)
न्यायसूत्रप्रतिपादिता हेतवो निरुक्तसूत्रयोर्निर्दिष्टा वेदितव्याः ॥

इयांस्तु विशेषः । कृतकवदुपचारं तीव्रत्वादिविकारलक्षणं साक्षाच्छब्दा-
नित्यत्वसाधकं प्रत्यपादयदक्षपादः । कणभक्षस्तु ‘लिङ्ग’शब्देन तमपि सङ्गृह्यन्
कारणवत्त्वलक्षणहेतूपपादकतया च तं न्यरूपयत् ‘नचासिद्धं विकारा’दिति
सूत्रे ॥ इति ।

एकवर्गोऽलम्भकालिकसर्ववर्गोऽलम्भयोग्यदेशस्थसमानजातीयैकव्यञ्जकव्य-
ञ्ज्यत्वनियमभङ्गान्यतरप्रसङ्गाभिव्यञ्जकनाशकालिकशब्दोऽलब्धनुपपत्त्यभिभवानुप-
पत्तिभिः शब्दाभिव्यक्तिपक्षासामञ्जस्यं गोतमाभिमतं मुक्तकण्ठं प्रतिपादयन्
कणभक्षश्शब्दतीव्रत्वादिग्रहणानां अभिव्यञ्जकतीव्रत्वादिविषयतामनापद्यमानानां स्वा-
भाविकतीव्रत्वादिशब्दविकारोपपादकतया विकारहेतुकं शब्दकारणवत्त्वानुमानं
सूत्रेण प्रत्यपादयदिति युक्तं काणाददर्शनस्य न्यायप्रतिपादितकारणवत्त्वरूपशब्द-
नित्यत्वहेतूपपादकस्य न्यायदर्शनानन्तर्यम् ॥ इति ।

॥ अथ न्यायवैशेषिकयोश्शब्दनित्यत्वसाधकहेत्वन्यथासिद्ध्युपपादनम् ॥

न्यायवैशेषिके तावच्छब्दानित्यत्वं व्यवस्थापयती शब्दनित्यत्वसाधकहे-
त्वन्यथासिद्धिमपि प्रतिपादयतः ॥

तत्र तावच्छब्दनित्यत्वलिङ्गमध्यापनमभ्यासं च

‘सम्प्रदानात्’ (न्या. २, अ. २, आ. २५)

‘अभ्यासात्’ („ „ २९) इति सूत्राभ्या मन्वृथ प्रतिक्षिपति न्यायदर्शनम् , ‘१उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याऽध्यापनादप्रतिषेधः’ ‘२नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारा’दिति सूत्राभ्याम् । कणभक्षमुनिश्च न्यायदर्शननिर्दिष्टमध्यापनस्य शब्दनित्यत्वसाधकतां शब्दनित्यत्ववाद्यभिमतं जानन् शब्दानित्यत्वेऽध्यापनानुपपत्तिप्रसङ्गं शब्दनित्यत्वपर्यवसायिनमसूत्रयत् ॥

‘द्रयोस्तु प्रवृत्तोरभावात्’ (वै. २, अ. २, आ. ३३) इति ।

न्यायसूत्रप्रतिपादितं चाऽभ्यासलिङ्गं प्रतिपिपादयिषुर्द्विरुच्चारणविषयसामिधेनीवाचकं श्रौतं प्रथमाशब्दं शब्दनित्यत्वसाधकमसूत्रयत्

‘प्रथमाशब्दा’ (वै. २, अ. २, आ. ३४) दिति ॥

नन्वभ्यासहेतुप्रतिपादनं चेत्सूत्रकृतोऽभिमतम् । ‘तदाऽभ्यासादित्येव सूत्रयेत् । स्वाधीनत्वाच्छब्दप्रयोगस्य । सत्यम् । प्रथमाशब्दस्यापि शब्दस्थैर्यसाधकतामभिप्रयन् पुनः कणभक्षः ‘प्रथमाशब्दा’दित्येवाऽसूत्रयत् ।

प्रथमाशब्दो हि समुदायघटकप्राथमिकार्थवाचिःवाक्येण साक्षाच्छब्दस्थैर्यहेतुः । स्वघटितश्रुतिवाक्योपस्थापकश्च परम्परयाऽभ्यासहेतूपपादनेनापीति न किञ्चिदपहीनम् ।

साक्षाच्छब्दस्थैर्यसाधकं प्रत्यभिज्ञानमपि न्यायदर्शनाप्रतिपादितं सूत्रयति ।

‘सम्प्रतिपत्तिभावाच्च (वै. २, अ. २, आ. ३५) इति ॥

अथ सूत्रत्रयप्रतिपादितं हेतुजातमनैकान्तिकत्वेन परिहरति ।

‘सन्दिग्धास्सति बहुत्वे’ (वै. २—२—३६) इति ।

अत्रेदं बोध्यम् । न्यायदर्शने तावदध्यापनाभ्यासयोरशब्दनित्यत्वासाधकता सूत्रद्वयप्रतिपादिता । कणभक्षस्तु परं सूत्रलाघवं मन्यमानः न्यायदर्शनोक्ता-

ध्यापनाभ्यासयोः तदप्रतिपादितप्रत्यभिज्ञादेश्च साधारणं साधारण्यदूषणमेकेनैव सूत्रेण प्रत्यपादयत् । शीलमिदं कणभक्षस्य । यदक्षपादेन विस्तरशः प्रतिपादितानामर्थानां प्रायशः अल्पेनैव स्वीयेन शब्दसन्दर्भेण विषयीकरणमिति ।

शब्दानित्यत्वपक्षे च वर्णसङ्ख्यानियमं सामान्यविषयं 'सङ्ख्याभावस्सामान्यतः' (वै. २, अ. २, आ. ३७) इति सूत्रेण प्रतिपादयन् वर्णसङ्ख्यानियमान्यथानुपपत्त्या शब्दनित्यत्वसाधनं निराकृतं मन्यते ।

न्यायदर्शनोपपादिताध्यापनहेत्वन्यथानुपपत्तिं शब्दनित्यत्वप्रसङ्गकं प्रतिपादयतो न्यायदर्शननिर्दिष्टाध्यापनाभ्यासौ तदनुक्ते च प्रथमादिव्यपदेशप्रत्यभिज्ञेऽनैकान्तिकत्वेन प्रतिक्षिपतो वर्णसङ्ख्यानियममुपपादयतश्च काणाददर्शनस्य न्यायदर्शनविवरणरूपस्य युक्तमेव न्यायानन्तरत्वमिति ॥

॥ इति न्यायवैशेषिकयोः शब्दानित्यत्वव्यवस्थापनम् ॥

॥ जैमिनीये न्यायवैशेषिकादिप्रतिपादितशब्दानित्यत्वहेत्वन्यथासिद्ध्युपपादनेन शब्दनित्यत्वव्यवस्थापनम् ॥

उपपादितं न्यायवैशेषिकयोः शब्दानित्यत्वव्यवस्थापनम् । अथ जैमिनीयगतस्तत्प्रतिक्षेपप्रकारः प्रतिपाद्यते ।

जैमिनीये च पूर्वमीमांसादर्शने प्रथमाध्यायप्रथमपादषष्ठाधिकरणे न्यायवैशेषिकप्रतिपादितस्य शब्दानित्यत्वस्य प्रतिक्षेपेण शब्दनित्यत्वं व्यवस्थाप्यते 'कर्मैके तत्र दर्शना' (१) दित्यादिना सूत्रजातेन ।

इदं च सूत्रं शब्दोच्चारणकाल एव शब्दोपलम्भलक्षणं न्यायवैशेषिकयोः रभिमतं शब्दानित्यत्वहेतुमनुवदति । 'अस्थाना' (२) दिति सूत्रं च सतो लिङ्गाभावा'दिति वैशेषिकसूत्रप्रतिपादितं शब्दनित्यत्वव्यवस्थापकोपलब्ध्यभावम् ।

उच्चारणकाल एव शब्दोपलम्भमभ्युपगम्यैव न्यायवैशेषिकमतं प्रतिक्षिप्यते ।

'समं तु तत्र दर्शनम्' (७)

'सतः परमदर्शनं विषयानागमा' (८) दिति सूत्राभ्याम् ।

'नित्यवैधर्म्या'दिति सामान्यशब्दं प्रयुज्जानस्य कणभक्षमुनेरभिमतं करो-

तिकर्मतया शब्दोपदेशलक्षणं शब्दानित्यत्वलिङ्गं 'करोतिशब्दा' (३) दिति सूत्रेणानूदितं तादृशव्यपदेशस्य शब्दप्रयोगविषयत्वेन प्रतिक्षिप्यते ।

‘प्रयोगस्य पर’ (९) मिति सूत्रेण ।

स्थितस्यैव शब्दस्याऽनुपलम्भमभिव्यञ्जकविरहनिबन्धनं 'शब्दं करोती'त्या-
दिव्यपदेशस्य शब्दप्रयोगविषयतां च प्रतिपादयन् जैमिनिमहर्षिश्शब्दाभिव्यक्तिपक्षं
स्वाभिमतं मनुते ।

न्यायवैशेषिकाभिमतता अभिव्यक्तिपक्षदोषाश्च सुधीभिर्निरस्य इति च ।

अभिव्यक्तिपक्षस्य निर्दोषत्वे च शब्दोत्पादकतयाभिमतानां अभिव्यञ्जक-
त्वेन तद्व्रततीव्रत्वादेरेव तीव्रादिभावेन शब्दग्रहणोपपत्तेस्तादृशग्रहणानां शब्दविका-
रित्वानापादकत्वेन विकारिधर्मकारणवत्त्वाप्राप्तिरिति शब्दनित्यत्वं स्थितम् ।

अस्मिन्नेवार्थे शब्दस्य निर्विकारत्वेन नित्यत्वरूपे '१वाचा विरूपनि-
त्यये'ति श्रुतिं प्रमाणं 'लिङ्गदर्शनाच्चे (१८) ति सूत्रेण प्रतिपादयिष्यन् श्रुत्या च
'आदिमत्वादैन्यद्रियकत्वात्कृतकवदुपचाराच्चे'ति न्यायसूत्रप्रतिपादितस्य 'अनित्य-
श्चाऽयं कारणतः' 'लिङ्गाच्चाऽनित्यश्शब्द' इति वैशेषिकसूत्रद्वयसङ्गृहीतस्य च
शब्दानित्यत्वानुमानजातस्य बाधितविषयताम्, शब्दानित्यत्वसाधकतयाभि-
-

*टि—अभिव्यक्तिपक्षदोषनिरासप्रकारश्शावरभाष्यादौ विशदमनुसन्धेयः ।
अत्रापि दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ॥—यदुक्तमेकवर्णोपलब्धिबेलायां सर्ववर्णोपलम्भप्रसङ्ग
इति । तत्र । अभिव्यञ्जकवायुविशेषे वैजात्यस्वोकारात् । समानेन्द्रियग्राह्याणां
योग्यदेशस्थानां एकव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वनियमोऽपि न । सावित्रस्य तेजसः चाक्षुषघटा-
द्यभिव्यञ्जकस्यापि नक्षत्राद्यनभिव्यञ्जकतादर्शनात् । भेर्यभिघातादिप्रयोज्यवेगानां
वायुविशेषाणां गतिमतां श्रोत्रप्रत्यासत्तेश्चोत्रस्थशब्दाभिव्यक्त्युपपत्तेः अभिव्यञ्जक-
नाशकालिकशब्दोपलब्ध्यनुपपत्तिवादस्यैकपुरुषीयतद्वर्णोपलब्धिकालिकसर्वपुरुषीय-
तद्वर्णोपलब्धिप्रसङ्गवादस्य चाऽप्रसङ्गः । शब्दाभिभवोऽपि व्यञ्जकवायुविशेषगत-
संस्कारपाटवातिशयेनोपपद्यत एवेति ।

तयोः कारणवत्वविकारयोरसिद्धिं चापादयिष्यन् न्यायवैशेषिकप्रतिपन्नासमर्थभावं प्रत्यभिज्ञादिकमपि शब्दनित्यत्वलिङ्गमातिष्ठत ।

‘सर्वत्र यौगपद्यात्’ (१४)

‘सङ्ख्याभावात्’ (१५) इति ।

शब्दवैभवाच्च युगपदनेकदेशस्थपुरुषीयशब्दोपलम्भम् ‘आदित्यवद्यौगपद्य’ (१०) मिति सूत्रेण प्रतिपादयन् इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वमपि शब्दानित्यत्वलिङ्गम् ‘ऐन्द्रियिकत्वा’दिति न्यायसूत्रखण्डविवक्षितम् ‘लिङ्गशब्देन वैशेषिकसङ्गृहीतं च प्रतिक्षिप्तं मन्यते ।

ननु ‘लिङ्गदर्शनाच्चे’ति यदि श्रुति प्रमाणमविवक्षिष्यत् । तर्हि ‘श्रुतेश्चे’त्येवाऽसूत्रयिष्यत् । लाघवात् । श्रुतिप्रमाणप्रतिपादकत्वं वाऽस्य सूत्रस्य कथं लभ्यत इति चेत् ।

उच्यते । युक्तमेव शब्दनित्यत्वसाधकप्रमाणप्रतिपादकसूत्रान्त्यपठितस्य निरुक्तसूत्रस्य प्रमाणपरिवृद्धश्रुतिगोचरत्वम् ।

‘सतो लिङ्गाभावा’दिति वैशेषिकसूत्रं शब्दनित्यत्वसाधकप्रमाणाभावप्रतिपादकं कटाक्षयन् पुनर्जैमिनिमहर्षिः प्रमाणपरिवृद्धमान्नायं सूत्रयाच्चाकार ‘लिङ्गदर्शनाच्चेतीति ॥

॥ इति जैमिनीये न्यायवैशेषिकप्रतिपादितशब्दानित्यत्वप्रतिक्षेपेण शब्दनित्यत्वव्यवस्थापनम् ॥

अतस्सिद्धं पूर्वमीमांसादर्शनस्य न्यायवैशेषिकानन्तरत्वम् ।

तस्मात्स्थितं न्यायदर्शनस्य सकलेतरास्तिकदर्शनप्राचीनत्वम् । वैशेषिकस्य च न्यायेतरास्तिकदर्शनप्राचीनत्वम् ॥

॥ इति षड्दर्शनीर्पोर्वापर्यनिरूपणम् ॥

॥ इति तर्कशास्त्रनिरूपणे षड्दर्शनीर्पोर्वापर्यनिरूपणं नाम चतुर्थोऽङ्काः ॥

॥ तर्कशास्त्र निरूपणम् ॥

५. न्यायवैशेषिकव्याख्यापरिशीलनम् ॥

॥ न्यायभाष्यनिरूपणम् ॥

भाष्यमिदं वात्स्यायनेन महर्षिणा प्रणिन्ये भाष्यलक्षणसमन्वितम् । इदं तावद्भाष्यलक्षणम्

१ 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैस्सूत्रानुकारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥' इति,

सूत्रानुकारिभिः पदैस्सूत्रार्थवर्णने स्वपदवर्णनमप्यावश्यकमिति युक्तं स्वपदवर्णनसहितस्य सूत्रार्थप्रातपादकसूत्रानुकारिपदसमुदायस्य भाष्यत्वम् ॥

अस्त्येव स्वपदवर्णनविशिष्टसूत्रार्थप्रतिपादकसूत्रानुकारिपदसमुदायोऽत्रेत्यस्य भाष्यत्वं स्थितम् ॥

एतेन 'स्याद्भाष्यात्प्राचीनमपि व्याख्यानं न्यायसूत्राणाम् । यदीयानि वाक्यानि सूत्रवद्वाख्यातानि भाष्यकृते'ति तावत्केषांचिद्व्यामोहो भाष्यस्वभावापर्यालोचनकृतो विभावनीयः ॥ भाष्यगतसूत्रेतरवाक्यार्थवर्णनस्य स्ववाक्यव्याख्यारूपत्वेनान्यथासिद्धस्य भाष्येतरव्याख्यासद्भावानाक्षेपकत्वात् ॥

अस्य च भाष्यव्यपदेशो न्यायभाष्य २ न्यायवार्तिकान्तिमश्लोकयोरन्यत्र च बहुलं वरीवर्ति ॥

॥ न्यायभाष्यकारचरितम् ॥

अयं च भाष्यकारः (१) वात्स्यायनः, (२) पक्षिलस्वामी (३) पक्षिलमुनिरित्यादिभिस्समाख्याभेदै न्यायभाष्यन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकासर्वदर्शनसङ्ग्रहादौ गोयते ॥

भट्टश्रीधरश्च न्यायकन्दल्यां पक्षिलनाम्नैनं व्याजहार

'यदिमौ परमास्तिकौ पक्षिलशबरस्वामिनौ नानुतिष्ठत इत्यसम्भावनमिद'मिति

१. पराशरोपपुराणे २८ अध्याये ॥

२. 'यदक्षपादप्रतिमो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महत्तस्य भारद्वाजेन वार्तिकम् ॥'

॥ पक्षिलसमाख्यापपादनम् ॥

पक्षयति परिगृह्णाति तत्त्वज्ञानमिति पक्षिलः । पक्षशब्दाद्वाहुलिक इलचि पक्षिल इति रूपम् ॥

तत्त्वज्ञानपरिग्रहश्चोपदेशार्थः । अतस्तत्त्वज्ञानोपदेष्टुर्वात्स्यायनस्य पक्षिल-
समाख्या सार्थीयसी ॥ यद्वा तत्त्वज्ञानशब्दितस्य न्यायदर्शनस्य प्रमाणादि निरूप-
यतो व्याख्येयत्वेन परिग्रहान्न्यायभाष्यकर्तुः पक्षिलसमाख्योपपत्तिर्बोद्ध्या ॥

॥ वात्स्यायनशब्दव्युत्पत्तिप्रतिपादनम् ॥

वात्स्यशब्दात् १ 'गर्गादिभ्यो गोल' इति सूत्रविहितयजन्तात् २ 'अजिजोश्चे'ति
सूत्रेण फकि निष्पन्नाद्वात्स्यायनशब्दाद्वत्सस्य युवापत्यं वात्स्यायनो न्यायभाष्यप्रणे-
तेत्यवगम्यते ॥ अस्य च प्रस्तावः पाद्मपुराणे रामाश्रमेवे प्रथमाध्याये दरीदृश्यते ॥
यथा —

‘ततः परं धराधारं पृष्ठवान् भुजगेश्वरम् ।

वात्स्यायनो मुनिवरः कथामेतां मुनिर्मलाम् ॥’ इति ।

॥ वात्स्यायनदेशानिरूपणम् ॥

श्रीरामचन्द्रेण तावदयोध्योपकण्ठे सरख्या उत्तरे तटेऽश्वमेधयज्ञः कृतः । स
च देशो वात्स्यायनस्यातिप्रिय इति तद्देशसम्बन्धिनीं कथां आदिशेपं पप्रच्छेति
निरुक्तपाद्मवचनेन सम्भाव्यते ॥ अनेन च मिथिलासम्बद्धो निरुक्तदेश एव वा-
त्स्यायनस्योत्पत्तिस्थानमित्यवगम्यते । देशविशेषगतात्यादरस्य तद्देशोत्पत्तिस्थानतानि-
बन्धनस्य ‘जननां जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी’ति न्यायसिद्ध्याऽसति बाधके
तद्देशोत्पत्तिस्थानताक्षेपकत्वात् ॥

किञ्च, ‘*तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति नरोत्तमाः ।

*टि-अत्रेदं बोध्यम् । यद्यपि निरुक्तवचनप्रतिपाद्यमानं समानदेशत्वमेक-
देशसमावेशलक्षणं विभिन्नदेशोत्पत्तिकथारपि सम्भवत्येव । अथापि मैथिलाभ्यां

१. अष्टाध्याय्यां ४ अध्याये, १ पादे, १०५ सूत्रम् ।

२. अष्टाध्याय्यां ४ अध्याये, १ पादे, १०२ सूत्रम् ।

अक्षपादः कणादश्चोक्तो वत्स एव च ॥'

इति वायुपुराणवचनं वत्सगोतमयोस्समानदेशताप्रतिपादकमसति बाधके तद्व्यस्यस्याऽपि गोतमसमानदेशताव्यवस्थापकं स्यादेव । गोतमस्य च मिथिलादेशो जन्मभूमिः । अतस्सिद्धं वात्स्यायनस्यापि मैथिलत्वम् ॥

एतेन वात्स्यायनस्य काञ्चीमण्डलोत्पन्नत्वं विद्याभूषणोक्तं निरस्तम् । काञ्ची-मण्डलस्थत्वसाधकाभिमतश्च अनैकान्तिका प्रतिपादिता न्यायवार्तिकभूमिकायाम् ॥

॥ इति वात्स्यायनस्य देशनिरूपणम् ॥

॥ वात्स्यायनकालविचारः ॥

अयं च कस्मिन् काले न्यायभाष्यं प्रणिनायेत्यत्र नैतावतापि निर्णयस्सुकरो भवति । अथापि नानाग्रन्थपरिशीलनावगतमत्र प्रतिपादयामः ।

(१) भद्रबाहुनामा जैनतार्किकस्तावत् 'दशवैकालिकनिर्युक्तिनामके ग्रन्थे दशावयवान् परामर्शवाक्ये निर्दिदेश ॥

तदेतत् 'प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः' इति न्यायसूत्रभाष्येऽनु-वदन् प्रतिचिक्षेप वात्स्यायनः ॥

अनेन तावद्भद्रबाहुनन्तरकालिकत्वं वात्स्यायनस्य प्रतीयते । भद्रबाहोश्च कालः ख्रिस्तोः पूर्वं (B. C. ४३३ प्रभृति ३५७ पर्यन्त) मिति केचित् । अन्यं तु ख्रिस्त्वनन्तरं षष्ठं (A. D. ६) शतकमिति ॥

(२) किं च, न्यायदर्शनप्रथमाध्यायप्रथमान्हिकचतुर्थसूत्रभाष्ये

'आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यम् । अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं हि तदिति । इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्ममेदात् । । मनश्चेन्द्रियभावाच्च वाच्यं लक्षणान्तर'मिति प्रतिपादितं दूषयति दिङ्-नागः प्रमाणसमुच्चये प्रथमाध्याये

'न सुखादि प्रमेयं वा मनो वाऽस्तोन्द्रियान्तरम् ।

कणादाक्षमादाभ्यां सहपठितस्य वत्सस्यापि मैथिलत्वं सेत्स्यतीति सम्भावनामात्रेण निरुक्तवचनं वात्स्यायनस्य मैथिलस्यै साधकं निर्दिष्टम् ॥ इति ॥

अनिषेधादुपात्तं चेदन्येन्द्रियरुतं वृथा ॥' इति ।

दिङ्नागस्य च कालः ख्रिस्त्वन्तरं (A. D. ६) षष्ठशतकारम्भ इति वात्स्यायनस्ततः पूर्वकालिकस्स्यात् ॥

अत एव भद्रबाहोर्वात्स्यायनपूर्वत्वेन प्रतीयमानस्य ख्रिस्त्वन्तरषष्ठशतकावस्थितिर्न संभवति ॥

(३) किं च, न्यायदर्शनानादृतावयवपद्धतेर्वसुबन्धुनाम्ना बौद्धतार्किकेण स्वीये न्यायावतारानाम्नि ग्रन्थे प्रतिपादितस्यानिषेधनाद्वात्स्यायनस्य तत्पूर्वत्वमावश्यकम् । वसुबन्धोश्च कालः ख्रिस्त्वन्तरपञ्चमशतकान्तिमभाग इति वात्स्यायनः ख्रिस्त्वन्तरपञ्चमशतकारम्भ (A. D. ४००) कालिकस्स्यात् ॥

यत्पुनः लङ्कावतारसूत्रमाध्यमिकसूत्रादिवौद्धग्रन्थेषु ख्रिस्त्वन्तरचतुर्थशतकारम्भकालिकेषु प्रतिपादितानां विषयाणां न्यायदर्शने प्रतिपादनमत्यन्तानावश्यकमिति तत्प्रतिपादकानां बौद्धग्रन्थस्यसूत्रप्रत्यभिज्ञापकानां पश्चात्तनैर्वात्स्यायनेनैव वा संयोजितानां न्याये तेनैव भाष्यप्रणयनात्तस्य ख्रिस्त्वन्तरपञ्चमशतकारम्भकालिकता सूत्राणं स्यादिति विद्याभूषणेन प्रतिपादितम् । तत्र समीचीनम् ॥ बौद्धग्रन्थप्रतिपादितार्थप्रत्यभिज्ञापकानां शब्दसन्दर्भाणां श्रुतावप्युलम्भेन तेषामेव न्याये परिदृश्यमानानां पश्चात्तनैस्संयोजितत्ववादानवकाशात् ॥

न्यायदर्शने बौद्धादिग्रन्थारूढविषयप्रतिपादनमनावश्यकमिति वादश्च दर्शनविशेषस्वभावविशेषानभिज्ञानविजृम्भतः । शीलमिदं ह्यास्तिकदर्शनानां यत्परपक्षप्रतिक्षेपकत्वमिति । यथा कापिलदर्शनपञ्चमाध्यायस्य परपक्षप्रतिक्षेपकत्वम् । यथा वा ब्रह्ममीमांसादर्शनद्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्य । एवमेव न्यायदर्शनचतुर्थाध्यायप्रथमानहिकस्यापि परपक्षप्रतिक्षेपकत्वं साधीय एवेति ॥

तस्माद्भद्रबाह्वन्तरकालिको दिङ्नागवसुबन्धुप्राक्कालिकश्च वात्स्यायनः ख्रिस्त्वन्तरचतुर्थशतकारम्भकालिकस्स्यादिति सिद्धम् ॥

॥ इति वात्स्यायनकालविचारः ॥

॥ इति न्यायभाष्यकारचरितम् ॥

॥ इति न्यायभाष्यनिरूपणम् ॥

॥ वैशेषिकभाष्यनिरूपणम् ॥

वैशेषिकदर्शनभाष्यं च प्राचीनं रावणप्रणीतमासीदिति रत्नप्रभानामन्याश्शारङ्गब्रह्मसूत्रभाष्यटीकातोऽवगम्यते ।

भाष्यलक्षणानाक्रान्तस्यापि प्राक्तनत्वेन भाष्यव्यवहारोऽस्य संवृत्त इत्यपि तत एवावगम्यते ॥

‘भाष्यस्य च विस्तरत्वादिति किरणावल्यामुदयनाचार्यैर्निर्दिष्टमिदमेव भाष्यं स्यात् ॥ विवृतं च पञ्चनाभमिश्रेण किरणावलीभास्करे । ‘भाष्यस्य रावण-प्रणीतस्येति’

नैतद्भाष्यमिदानीमुपलभ्यत इति नात्र लेखनीं बहु व्यापारयामः ॥

॥ प्रशस्तपादभाष्यम् ॥

इदं च वैशेषिकदर्शननिर्दिष्टद्रव्यादिपदार्थप्रतिपादकं प्रशस्तदेवेन प्रणीतम् । व्यपदिश्यते चैतद्बहुषु प्रबन्धेषु भाष्यमिति ।

॥ प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वसमर्थनम् ॥

सम्भवत्येव *सूत्रानुकारिभिः पदैस्सूत्रार्थप्रतिपादकस्य स्वपदवर्णयितुश्चास्य भाष्यत्वम् । तथाहि भाष्यलक्षणं प्रतिपाद्यते ॥

*टि—अत्रेदं बोध्यम् । प्रशस्तपादीयस्य तावत्सूत्रानुकारित्वम् अल्पाक्षरकत्वरूपं पदार्थसङ्ग्रहनाम्ना लघुत्वरूपप्रकर्षपर ‘प्र’शब्देन चावगम्यते । न चैवं सति विस्तररूपस्य श्रीमद्रामानुजभाष्यादेर्भाष्यत्वं न स्यादिति वाच्यम् । स्वपदवर्णनसहितस्य सूत्रानुकारिभिः पदैस्सूत्रार्थवर्णनस्य भाष्यलक्षणरूपस्य विस्तररूपेऽपि तस्मिन् सम्भवेन भाष्यत्वस्थितेः । भाष्यारम्भप्रतिज्ञादीनां च तत्तद्भाष्यगतानां स्वपदवर्णनरूपत्वेन तद्वटितस्य भाष्यत्वोपपत्तिः । ‘स्वपदानि च वर्ण्यन्ते’ इति भाष्यलक्षणवाक्यवण्डस्वारस्यपर्यालोचनेन हि तथावगतम् । यद्वा निखिलभाष्यसाधारणं भाष्यलक्षणं अभियुक्तानां भाष्यव्यवहारविषयत्वलक्षणं श्रीमद्रामानुजभाष्यादेः प्रशस्तपादीयस्य च साधीय एव । ‘सूत्रार्थे’त्यादि पद्यमपि सूत्रभाष्येषु भाष्यलक्षणसमावेशपरिचायकाकारप्रतिपादकमनुसन्धेयमिति ॥

‘सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैस्सूत्रानुकारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥’ इति ॥

ननु भाष्यं तावद्वाक्याविशेषः। व्याख्यात्वं च मूलग्रन्थोपादानपूर्वकं तदर्थप्रतिपादनमेव ॥

न्यायकुपुमाञ्जलौ पञ्चमस्तवके ‘कार्ये’ त्यादिश्लोकस्य द्वितीययोजनायामा-
योजनपदं व्याख्यानार्थकतया व्याकुर्वाणश्च न्यायाचार्योदयन इदमेव भाष्यलक्षणं
मनुते । आत्ममन्ताद्भावेन युज्यते मूलग्रन्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्यायोजनशब्दार्थना हि
सप्रतीकधारणस्यैव व्याख्यानस्योपपद्यत इति । अतः प्रशस्तपादीयस्य निष्प्रतीक-
धारणस्यानासादितव्याख्यानभावस्य भाष्यत्वं दूरोऽसारितम् ॥

किं च सूत्रार्थवर्णनं नाम सूत्रोपादानपूर्वकम् ‘अस्य सूत्रस्यायमर्थः’ इति प्रति-
पादनं स्यात् । नेदं प्रशस्तपादीये समुपलभ्यत इति नास्य भाष्यत्वं सम्भवतीति चेत् ॥

अत्रोच्यते । व्याख्यानत्वं नामानुक्तविशेषप्रतिपादनेनोक्तविशेषविशदी-
करणेन च मूलोक्तार्थप्रतिपादनमेव । तच्च निष्प्रतीकधारणस्याप्युपपद्यत एव ।

सप्रतीकधारणस्यापि व्याख्यानस्य भावेनायोजनपदस्य व्याख्यानार्थकतया
व्याख्यानं साधीय एवेति न ततोऽपि प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वमपोद्यम् ॥

सूत्रप्रतीकोपादानपूर्वकसूत्रार्थप्रतिपादनस्य भाष्यलक्षणप्रवेशवादश्च न साधा-
यान् । व्यवहारानुरोधित्वात्प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनस्य । प्रशस्तपादीयस्य च तद्व्याख्या-
दिषु बहुलं भाष्यत्वेन व्यवहारदर्शनात् ॥

यथोक्तं न्यायकुपुमाञ्जलानुदयनाचार्यैश्चतुर्थस्तवके ‘सिद्धे व्यवहारं निमित्तानु-
सरणान् । नच स्वेच्छाकल्पितेन निमित्तेन लोकव्यवहारनियमनम् । अव्यवस्थया
लोकव्यवहारविक्षुब्धप्रसङ्गा’दिति व्यवहारानुरोधित्वं प्रवृत्तिनिमित्तपरिकल्पनस्य ।

अतस्सिद्धं प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वम् ॥

यत्तु चन्द्रकान्तभट्टाचार्येण स्वीयवैशेषिकदर्शनभाष्यभूमिकायां नैशेषिकदर्-
शनस्य भाष्याभावं स्वीयभाष्यारम्भहेतुं प्रतिपादयता,

‘प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वं न सम्भवति । पदार्थसङ्ग्रहनाम्नैव तस्य तत्र निर्दिष्टत्वात् । भाष्यवैलक्षण्यप्रतिपादककिरणावल्यानुरोधाच्चे’ति प्रतिपादितम् ।

तन्न समीचीनम् । न हि नामान्तरेण निर्देशमात्रेण भाष्यत्वमपैति । तथा-
सति ‘अथ शब्दानुशासन’मिति महाभाष्यारम्भे शब्दानुशासनत्वेन निर्दिष्टस्य
महाभाष्यस्य भाष्यरूपत्वस्यैव दुर्वचत्वापातात् ॥

वस्तुतः ‘प्रणम्य हेतुमोक्षरं मुनिं कणादमन्वतः ।

पदार्थधर्मसङ्ग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥’

इति प्रशस्तपादभाष्याद्यप्ये ‘पदार्थधर्मसङ्ग्रह’ इति न प्रशस्तपादीयस्य
निर्देशः । किन्तु काणाददर्शनस्यैव ।

द्रव्यादीनां ये धर्मास्साधर्म्यवैधर्म्यरूपाः तत्प्रतिपादकस्य काणाददर्शनस्य
निश्चयसफलकस्य प्रकृष्टव्याख्यारूपवचोविषयीकरणप्रतिपादनपरत्वात् ‘पदार्थधर्म-
सङ्ग्रहः प्रवक्ष्यते महोदय’ इति श्लोकखण्डस्य ॥

व्याख्यागतश्च प्रकर्षो भाष्यत्वलक्षण एवेति नात्र प्रशस्तपादीयस्य भाष्य-
त्वोपपादकातिरेकि किञ्चिद्दृश्यत इति तस्य भाष्यत्वं स्थितमेव ।

ननु ‘पदार्था द्रव्यादयः । तेषां धर्मास्साधर्म्यवैधर्म्यरूपाः । त एव परस्परं
विशेषणभूताः । तेऽनेन सङ्गृह्यन्ते । शास्त्रे नानास्थानेषु वितता एकत्र सङ्कलय्य
प्रकाशयन्त इति सङ्ग्रहः । सः प्रकृष्टो वक्ष्यते । प्रकरणशुद्धेस्सङ्ग्रहपदेनैव दर्शि-
तत्वात् । वैशद्यं लघुत्वं कृत्स्नत्वं च प्रकर्षः । सूत्रेषु वैशद्याभावात् । भाष्यस्य-
विस्तरत्वात् । प्रकरणादीनां ‘चैकदेशत्वा’दिति किरणावलीग्रन्थे लघुत्वं प्रशस्तपादी-
यस्य भाष्यवैलक्षण्यसाधकं प्रतीयत इति चेत् । मैवम् ।

तदा लघुत्वं प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वाभावं व्यवस्थापयेदपि । यदि भाष्यं
विस्तररूपमेवेति नियमस्स्यात् ।

नचैवमस्ति । व्याससूत्रभाष्यस्य द्रमिडकारीयस्य लघोर्भावात् । यदभाषि
श्रीभगवद्रामानुजार्यवर्यैः

‘.....पूर्वाचार्यास्सञ्चिक्षिपु’रिति द्रमिडभाष्यादेस्सङ्ग्रहरूपत्वम् ॥ इति ।

तर्हि 'लघुत्वं प्रकर्षः' 'भाष्यस्य विस्तरत्वा'दिति किमभिमतम् । रावण-
भाष्यवैलक्षण्यमिति ब्रूमः । किरणावलीभास्करो 'भाष्यस्य रावणप्रणीतस्ये'ति व्या-
ख्यानात् ॥

तत्रैव किरणावलीग्रन्थे प्रकरणवैलक्षण्यकण्ठोक्त्या शास्त्रव्यपदेशभूम्ना च
संपूर्णतावगमात् प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वं साधीय एव ।

किं च,

अङ्ग भवान् पृष्ठो व्याचष्टाम् । प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वं कैमथ्येन प्रति-
क्षिप्यत इति ।

स्वीयग्रन्थभाष्यत्वायेति चेत् । किमपराद्धं प्रशस्तपादभाष्येण स्वीयग्रन्थ-
भाष्यत्वे? । येन तस्य भाष्यत्वं प्रतिक्षिप्येत ।

नन्वेकस्य दर्शनस्यैकेनैव भाष्यग्रन्थेन भवितव्यम् । अतः प्रशस्तपादीयस्य
भाष्यस्य सतस्सद्भाव एव स्वीयग्रन्थभाष्यत्वविरोधीति तस्य भाष्यत्वं प्रतिक्षिप्यत
इति चेत् ।

नैवं वाच्यमायुष्मता । एकस्य दर्शनस्यैकेनैव भाष्येण भवितव्यमिति हि
न नियमः । सत्यपि द्रमिडभाष्ये श्रीभगवद्रामानुजार्यवैयर्थ्यभेदमयाभितसजनभागवेय-
वैभवभावितावतरणैर्भाष्यग्रन्थान्तरारचनात् ।

ननु तत्राचरितार्थत्वलक्षणारम्भबोजस्य सद्भावात्सत्यपि भाष्ये भाष्यारम्भो
युक्तः । न ह्यतिसङ्क्षिप्तेन द्रमिडभाष्येणातिविस्तृतेन वा वृत्तिग्रन्थेनाऽल्पायुष्केषु
मितम्पचमतिषु अतिगभीरब्रह्ममीमांसासूत्रार्थप्रतिपादनं सञ्जाघटीतीति । एवं
मचरितार्थतामभिप्रयन्तश्च भगवन्तो भाष्यकारा भाष्यारम्भं प्रतिजज्ञिरे ।

'भगवद्बोधाध्यानकृतां विस्तीर्णा ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्यास्सञ्चिक्षिपुः । तन्म-
तानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त' इति । अत्र च प्रशस्तपादभाष्येणैव कृत्स्न-
सूत्रार्थपरिज्ञानेनाचरितार्थत्वलक्षणारम्भबीजस्याभावाद्भाष्यान्तरारम्भोऽनुपपन्न एव
स्यादिति चेत् ।

आत्मानमुपालभन्व ।

अथ यदि मनुषे । विलक्षणया प्रक्रिययानुपूर्वीतस्सूत्रार्थप्रतिपादनार्थाया
भाष्यान्तरकृतेरन्यतोऽचरितार्थतासेत्स्यतीति । एवं तर्हि यथार्थप्रतिपादनेऽन्यतो
चरितार्थता भाष्यलक्षणसमन्वयश्च स्वीयग्रन्थस्य स्यात् । तथार्थप्रतिपादने यत्न-
वता भाव्यम् । नत्वन्यस्य भाष्यत्वादिकं निरसनीयमिति कृतं विस्तरेण ॥

तस्मात्सिद्धं प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वम् ॥

॥ इति प्रशस्तपादीयस्य भाष्यत्वसमर्थनम् ॥

॥ इति वैशेषिकदर्शनभाष्यनिरूपणम् ॥

॥ वैशेषिकदर्शनव्याख्यानपरिशीलनम् ॥

वैशेषिकदर्शनं तावद् व्यादिप्रमेयनिरूपकसूत्रसमुदायात्मकं आह्निकद्वयगर्भाऽ
ध्यायदशकपरिमितमुपलभ्यते । तदीयानि तावत्सूत्राणि स्वराक्षरकत्वादिसूत्रलक्षण
समन्वितानि । तेषु च विश्वतोमुखेषु व्याख्याः प्रवर्तमाना बहुधा भवन्ति ।

तत्र भारद्वाजीयवृत्तिनाम्नी वैशेषिकव्याख्या काचन काश्यां कस्यचित्सन्त्या-
सिनो निकटे प्रशिथिला आसीदिति न्यायकन्दलोभूमिकायां प्रत्यपादि ।

एतत्प्रबन्धाच्च भारद्वाजो न्यायवार्तिकप्रणेतास्यात् । न्यायवार्तिकगतवैशेषिक
सूत्रोपादानभूत्तावगतवैशेषिकशास्त्राभ्यासस्य न्यायवार्तिकप्रणेतुरेव भारद्वाजस्य
भारद्वाजीयवैशेषिकटीकाप्रणेतृत्वसंभवात् ।

वैशेषिकसूत्रव्याख्याने उपस्कारनामके 'वृत्तिकृतस्तु' इत्यत्र निर्दिष्टा
वृत्तिरियमेव स्यादिति प्रतीमः । नेयमिदानीं समुपलभ्यत इति विरम्यते ।

शङ्करमिश्रप्रणीतो वैशेषिकसूत्रोपस्कारो जयनारायणभट्टाचार्यप्रणीता कणाद
सूत्रविवृतिश्चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीतौ वैशेषिकभाष्यमिति व्याख्यात्रयं पुनस्समुप-
लभ्यते । तत्र विवृतिः प्रायेणोपस्कारानुसारिणी क्वचित् क्वचिदन्यथा च वर्तते ।
तत्र विवृतिव्याख्यानस्योपस्काराननुरोधिनोऽपि प्रायशस्सामीचीन्यमेवानुमन्यते । चन्द्र
कान्तभाष्यं च प्रायः प्राचीनव्याख्याननुरोधि दृश्यते ।

उक्तं च वैशेषिकभाष्यभूमिकायां चन्द्रकान्तेनैव

‘सूत्राणां सरलव्याख्याकरणायैव ममायमुग्रमः । सूत्रपाठस्यायथाभूतत्वत्वा

अतः कचिदकामेनापि कौटिल्यमनुसृतम् । सरलव्याख्यालालसया प्राचीननिबन्धु
तत्प्रचलितमतस्यापि वैपरीत्यमत्र सञ्जातमिति ।

निरुक्ते च व्याख्यात्रे यथामति सामञ्जस्यादि निरूप्यते ।

(१) 'तद्वचनादाज्ञायस्य प्रामाण्यं (वै. १, अ. १, आ. ३, सूत्रम्)

निरुक्तसूत्रघटकतच्छब्दस्य प्रसिद्धपरामर्शस्वभावबलम्बननेश्वरवाचित्वं स्वी-
धरोक्तत्वादाज्ञायस्य प्रामाण्यं सेत्स्यतीत्यर्थं उपवर्णित उपस्कारविवृत्योः ।

विवृतौ तच्छब्दस्य ब्रह्मवाचित्वं 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिविधो मत'
वचनसिद्धमित्यप्यवर्णि ।

'यद्वा तदिति सचिहितं धर्ममेव परामृशति । तथा च धर्मस्य वचनात्प्रति-
दाज्ञायस्य वेदस्य प्रामाण्यम् । यद्धि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति ।
[णमेव यतः] इत्यर्थः' इत्युपस्कारे प्रतिपादितं धर्मवचनादाज्ञायप्रामाण्यसाधन-
व्रीये भाष्ये प्रत्यपादयच्चन्द्रकान्तो निरुक्तसूत्रघटकतच्छब्दस्य पूर्वसूत्रप्रकृत-
चित्वे स्वरस्यातिरेकं मन्वानः ।

अत्र विचार्यामः । किमर्थमिदमुच्यते तद्वचनादाज्ञायस्य प्रामाण्यमिति ।
यप्रामाण्यसिद्धयै इति चेत् । तैव कुतः । धर्मव्यवस्थापपत्त्या इति चेत् ।
तुनराज्ञायप्रामाण्यसिद्ध्या धर्मव्यवस्थित्युपपत्तिः । दृष्टादृष्टफलसाधनतायामनेपु-
रायेन प्रतिपादनादिति चेत् । एवं तर्हि यल्लिङ्गमाज्ञायप्रामाण्यसाधनं
वस्थासुपपादयिष्यति । तादृगल्लिङ्गपरत्वं निरुक्तसूत्रस्यैषितव्यम् । न हि
नेपादनल्लिङ्गमाज्ञायप्रामाण्यसाधनं धर्मव्यवस्थायै कल्याणं । वेदबोधिप्रेक्षा-
स्त्वलक्षणधर्मत्वस्याज्ञायप्रामाण्यसिद्ध्यनन्तरमाविमिश्रित्वेन तद्विधिप्रतिपा-
दनाप्रामाण्यसाधकत्वायोगात् । किन्त्वामाक्तवद्देवकानुमानेनेपि आमाक्त-
गहेतुपरत्वं निरुक्तसूत्रस्यावश्यकम् ।

न च धर्मस्वरूपस्य बौद्धादिवाच्यसम्मततया नकल्लोकनिर्द्धर्मस्वरूपवचन-
नायप्रामाण्यानुपादनस्य धर्मव्यवस्थापपत्त्यर्थं सम्भवत्येवेति वाच्यम् । नाथ-
बौद्धादिवाच्यसम्मतार्मापोतीयदिपतिपादकस्याज्ञायस्य प्रामाण्यानुपादनायो-

गात् । वस्तुतो बौद्धाद्यागमानामपि प्रामाण्यप्रसङ्गेन धर्मस्वरूपवचनमात्रस्याम्नाय प्रामाण्यसाधकत्वायोगाच्च ॥

एतेन 'आम्नायप्रामाण्यप्रतिपादनं न धर्मव्यवस्थोपपत्त्यै क्रियते । किं त्वा-
म्नायप्रामाण्यपरिज्ञानार्थमेव । शास्त्रे व्युत्पादनीयं च आम्नायप्रामाण्यानुमानं धर्म-
वचनलिङ्गकं धर्मप्रसङ्गादत्रैव निरूपितम् । नचायं नियमः । विमृश्यैवार्थस्याव-
धारणमिति । किं तु विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं लोके । शास्त्रे वादे च
विमर्शवर्जमपी'ति चन्द्रकान्तमतमपास्तम् । धर्मव्यवस्थोपपादनेनाम्नायप्रामाण्यसाध-
नस्य सम्भवति सार्थक्ये तदुपेक्षाया अन्याय्यत्वाच्च ॥

किं च, यदि 'तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति सूत्रघटकस्य तच्छब्दस्य
धर्मवाचित्वं स्वीक्रियते । तदा 'तद्विशेषप्रसूता'दित्येवोपरितनसूत्रप्रक्रमसाधीयान् ।

अतोऽपि आसोक्तत्वहेतुपरत्वमेव तद्वचनशब्दस्य कणादाभिमतम् ।

अतो निरुक्तसूत्रघटकतच्छब्दस्य धर्मपरतया व्याख्यानं 'शास्त्रे वादे च
विमर्शवर्जमपी'त्यादिन्यायभाष्यवाक्यघटनया स्वग्रन्थस्य भाष्यत्वं प्रतिपिपादयिषुणा
चन्द्रकान्तेनाद्रियमाणं सूत्रकारतात्पर्यानिनुगुणं नोपादेयं मूलाशयं जिज्ञासमानैः ।
व्याख्यानस्य मूलकाराभिप्रायानुरोधिना एव मूलाभिप्रायावजिगमिषुभिरुपादेयत्वात् ।

उपस्कारे पुनस्तत्पदस्य धर्मपरतया द्वितीयव्याख्यानेऽनास्था वाशब्देनैव
सूच्यत इति न काचित् क्षतिरुपस्कारानुरोधिनि सूत्रार्थनिर्णये ।

(२) 'प्रथमाशब्दात्' (वै. २, अ. २, आ. ३४, सूत्रं)

इदं च सूत्रम् 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा'मिति श्रुतिघटकं प्रथमाशब्दं
तिरुच्चारणविषयसामिधेनीवाचकं शब्दस्थैर्यसाधकं प्रतिपादयतीति उपस्कारविवृत्यो-
व्याख्यातम् ॥

चन्द्रकान्तस्तु 'प्रथमादिशब्दा'दिति सूत्रपाठं परिकल्प्य सामिधेनीगो-
चराणां प्रथमादिशब्दानां साक्षाच्छब्दस्थैर्यसाधकत्वं प्रतिपादयतीत्यभाषिष्ट ॥

अत्र ब्रूमः । शङ्करमिश्रादिप्राचीनव्याख्यात्रभिमतपाठानादरेण सूत्रपाठान्तरं
परिकल्पनं सति प्राचीनसन्तानधिगम्येऽर्थविशेषे साधीयः । नाऽन्यथा । नचात्र सूत्र

पाठान्तरपरिकल्पनायां प्रयोजनमस्ति । 'प्रथमाशब्दा'दिति सूत्रोक्तस्य प्रथमाशब्द-
स्यैव श्रौतप्रथमाव्यपदेशरूपस्य शब्दनित्यत्वसाधकतासम्भवात् । तस्मात्सूत्रपाठभे-
दपरिकल्पनमयुक्तम् ।

किञ्च, प्रथमादिव्यपदेशगतशब्दस्थैर्यसाधकतामत्रस्य विवक्षितत्वे सामिधे-
नीगोचरप्रथमादिव्यपदेशोपादानमनवसरम् । दृश्यते खलु लौकिकेष्वपि महावाक्येषु
घटकानां पदानां प्रथमादिव्यपदेश इति ।

अथ मन्येत । अभ्यर्हितश्रौतप्रथमादिव्यपदेशस्य सामिधेनीगोचरस्योपादानं
साधीय इति । स्यादेतदेवम् । यदि मध्यमसामिधेन्या अपि मध्यमत्वेन श्रौतव्यप-
देश उपलभ्येत । 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमा'मिति श्रुतिखण्डे च प्रथमोत्तमसामि-
धेन्योरेव तथाव्यपदेशो वरीवर्ति । किञ्च, शब्दसामान्यगोचरप्रथमादिव्यपदेशसा-
मान्यशब्दस्थैर्यसाधकतापरसूत्रानपेक्षितश्रौतव्यपदेशत्वनिबन्धनाभ्यर्हितत्वसमाश्रयण-
मनुपपन्नम् ,

तस्मात्सरलव्याख्याचिकीर्षानिबन्धनं पाठभेदपरिकल्पनं सूत्रतात्पर्यनिवबोध-
निबन्धनम् ॥

'प्रथमाशब्दा'दिति सूत्रं किलाभ्यस्यमानसामिधेनीगोचरस्य प्रथमाश-
ब्दस्य शब्दस्थैर्यहेतुत्वं प्रतिपादयदभ्यासलक्षणहेतुप्रतिपादनेऽतिशयिततात्पर्यवच-
कास्ति ।

कथं पुनरभ्यासहेतुप्रतिपादनेऽस्य सूत्रस्य तात्पर्यातिशय उन्नीयते ।
शब्दनित्यत्वव्यवस्थापकाध्यापनानुपपत्तिप्रतिपादकसूत्रानन्तरभावित्वादेव । कथ-
न्तराध्यापनहेतुप्रतिपादकसूत्रानन्तरभाविनोभ्यासहेतुप्रतिपादकत्वं शक्या-
वगमम् ? वैशेषिके बहुष्वधिकरणेषु न्यायानुसारदर्शनात् । न्याये चोध्यापनहेत्वन्-
न्तरतयाभ्यासहेतोः प्रतिपादनत्वं ।

तस्मादभ्यासहेतुपरतया 'प्रथमाशब्दा'दिति सूत्रव्याख्यानमेवोपस्कारादृतं
साधीय इति ।

(३) 'सन्दिग्धास्तति बहुवे' (वै. २, अ. २, आ. ३६, स)

‘सङ्ख्याभावस्सामान्यतः’ (वै. २, अ. २, आ. ३७, सू)

इति सूत्रद्वयमुपस्कारकारादिभिस्वीकृतम् ॥

चन्द्रकान्तस्तु ‘सति बहुत्व’ इति पूर्वसूत्रभागमुत्तरसूत्रावयवत्वेन पठति ।

‘सति बहुत्वे सङ्ख्याभावस्सामान्यतः’ इति । अभाषिष्ट च वर्णसङ्ख्या-
नियमस्य वर्णस्थैर्यव्यभिचारितोपपादकं बहुष्वैक्यव्यपदेशं प्रतिपादयत्सूत्रम् ।

अत्र ब्रूमः नात्र पाठभेदकल्पना सम्भवति । ‘सति बहुत्व’ इति सूत्र-
खण्डस्य ‘सन्दिग्धा’ इति सूत्रखण्डप्रतिपादितव्यभिचारितोपपादकत्वात् ।

किं च पूर्वसूत्रावयवस्य सतः ‘सतिबहुत्व’ इत्यंशस्य प्रकृतशब्दनित्यत्व-
साधकहेतुसामान्यव्यभिचारितोपपादकत्वे सम्भवति तस्योत्तरसूत्रावयवतापरिकल्प-
नेन ‘सतिबहुत्वेसङ्ख्याभावस्सामान्यतः’ इति समुदायस्य सङ्ख्यानियमव्यभिचारितो-
पादकतया व्याख्यानमनुपपन्नम् । अप्रकृतसङ्ख्यानियमरूपहेतुविशेषव्यभिचारितो-
पादकतया ‘सति बहुत्वे सङ्ख्याभावस्सामान्यतः’ इति सूत्रप्रवर्तने प्रकृताध्यापनादि-
हेतुव्यभिचारितानुपपादनेन न्यूनता च ।

तस्माच्छब्दनित्यत्वसाधकतयाभिमतानां अध्यापनादिहेतूनां व्यभिचारेण
दुष्टत्वे ‘सन्दिग्धासति बहुत्व’ इति सूत्रेणापादिते प्रसक्तवर्णसङ्ख्यानियमकथन्ता-
शङ्कापरिहारपरतया ‘सङ्ख्याभावस्सामान्यतः’ इति सूत्रप्रवर्तनं वर्णसङ्ख्योपपादनेन च
वर्णसङ्ख्यानियमव्यभिचारिसमर्थनमेव साधीयः ।

एतेन ‘सति बहुत्वे सङ्ख्याभावस्सामान्यतः’ इति सूत्रव्याख्यानस्य वर्ण-
सङ्ख्योपपादकत्वमेवेत्यपि परास्तम् । वर्णसङ्ख्यानियमोपपादनप्रयोजकवर्णसङ्ख्यानिय-
मानुपपत्त्याशङ्कनाद्यप्रतिपादननिबन्धनन्यूनतायाभावात् पूर्वोत्तरग्रन्थपरामर्शेन सङ्ख्या
नियमव्यभिचारोपपादनप्रवृत्तत्वावगमाच्च । इति ।

अत्रचोपात्तानि सूत्राणि न्यायवैशेषिकयोरास्तिकदर्शनत्वनिरूपणटिप्पण्यां
तयोऽशब्दनित्यत्वव्यवस्थापननिरूपणे चास्माभिरुपपादितानीत्येतेषां सूत्राणां चन्द्र-
कान्तादृतो व्याख्याप्रकारोऽसमञ्जसः प्रतिपादितः । एवमेव सूत्रान्तरव्याख्यानेष्वप्य-
सामञ्जस्यं द्रष्टव्यम् । क्वचिदेकत्र प्रतिपाद्यते ।

(४) 'अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम्' (वै. २, अ. १, आ. ११, सू)

'क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च' (वै. २, अ. १, आ. १२, सू)

इति सूद्वयं वायुपरीक्षाप्रकरणगतं वायुपरमाणुं द्रव्यं साधयतीति व्याख्यातमुपस्कारविवृत्योः ।

चन्द्रकान्तस्तु 'न च दृष्टानां स्पर्शइत्यदृष्टलिङ्गोवायु'रिति पूर्वसूत्रप्रतिपन्नो वायुः क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्चद्रव्यमेवेति स्थूलवायोर्द्रव्यत्वसाधकं निरुक्तसूत्रद्वयमभाषिष्ट ।

अत्र ब्रूमः । यदुक्तं अद्रव्यस्योपलभ्यमानस्पर्शस्याश्रयत्वेन वायोर्महतो द्रव्यत्वमिति प्रथमसूत्रभाष्ये । तत्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति न साधनमर्हति । अतस्तादृशार्थपरत्वे सूत्रस्यानर्थक्यमेव । 'न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायु'रिति पूर्वसूत्र एव खलु उपलभ्यमानो विलक्षणस्पर्शो द्रव्याश्रितो गुणत्वाद्भवदित्यनुमानेनेतरबाधसहकृतेन विलक्षणस्पर्शाश्रयस्य वायुसमाख्यस्य द्रव्यस्य सिद्धिरभिमतैति ।

न च वायुसाधकस्य स्पर्शस्याद्रव्यत्वप्रतिपादने सूत्रतात्पर्यात् वैयर्थ्यशङ्का वकाश इति वाच्यम् । स्पर्शदिर्गुणस्याद्रव्यतायाः पदार्थोद्देशसूत्रप्रतिपादितायाः प्रतिपादनेऽपि सूत्रवैयर्थ्यानपायात् ।

अत एव क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्चाद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यमिति सूत्रव्याख्यानमपि न साधीयः ।

किञ्च, अतिप्रसङ्गकहेतुपरतया प्रथमसूत्रव्याख्यानं अतिप्रसङ्गपरिहारकतयोत्तरसूत्रप्रवर्तनं च सूत्रकारानभिमतं 'प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पृशेनं वर'मिति न्यायविदां त्याज्य एव । न खलु कणभक्षमुनिरतिप्रसङ्गकं हेतुमसूत्रयदिति शस्य संभावनमिदमिति ॥

किञ्च, धर्मिग्राहकमानेन द्रव्यत्वेन सिद्धस्य स्थूलवायोर्द्रव्यत्वसाधनमनवसरम् । क्रियागुणाभिप्रेतसूत्रप्रतिपादनमपि 'वायोर्वायुसम्भूतं नानात्वलिङ्गमिति' (वै. २, अ. १, आ. १४) सूत्रेणैव सिद्धमिति चन्द्रकान्तमते 'अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम्' 'क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च'ति सूत्रद्वयं व्यर्थमेवापघने ।

अतस्स्थूलवायुनिर्वाहकवायुपरमाणुरूपद्रव्यपरत्वमेव निरुक्तसूत्रद्वयस्य सा-
धीयः ।

अत एवाद्वयत्वेन नित्यत्वमुक्तमित्यनन्तरसूत्रे (वै. २, अ. १, आ. १३)
वायुपरमाणोर्नित्यत्वसाधनमप्युपपद्यते । न हि वायुपरमाणोरप्रकृतत्वे तस्यनित्यत्व-
साधनं सज्जाघटीतीति ।

‘तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुनाव्याख्याते’ इत्युत्तरसूत्राणि च वायुपरीक्षायां
तद्रव्यत्वनित्यत्वसाधकसूत्राणां वायुपरमाणुविषयतां द्रढयन्ति । इति ॥

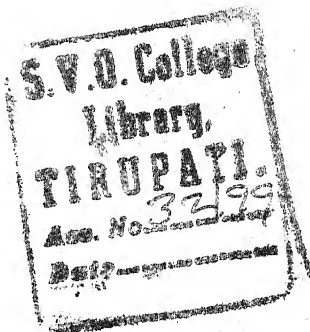
ननु वायुपरमाणोर्द्रव्यानाश्रितत्वप्रतिपादनं चेदभिमतम् । तर्हि अद्रव्यत्वेन
द्रव्यमित्येव सूत्रेण साधीय इति चेत् । सत्यम् । अथापि अद्रव्यमिति सूत्रेण कस्य
चिन्मन्दधियस्तत्पुरुषसमासभ्रान्तिमतो व्याहतोक्तित्वशङ्कां सम्भावयता पुनः कण-
भक्षेण ‘अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यमित्येव सूत्रितम् ।

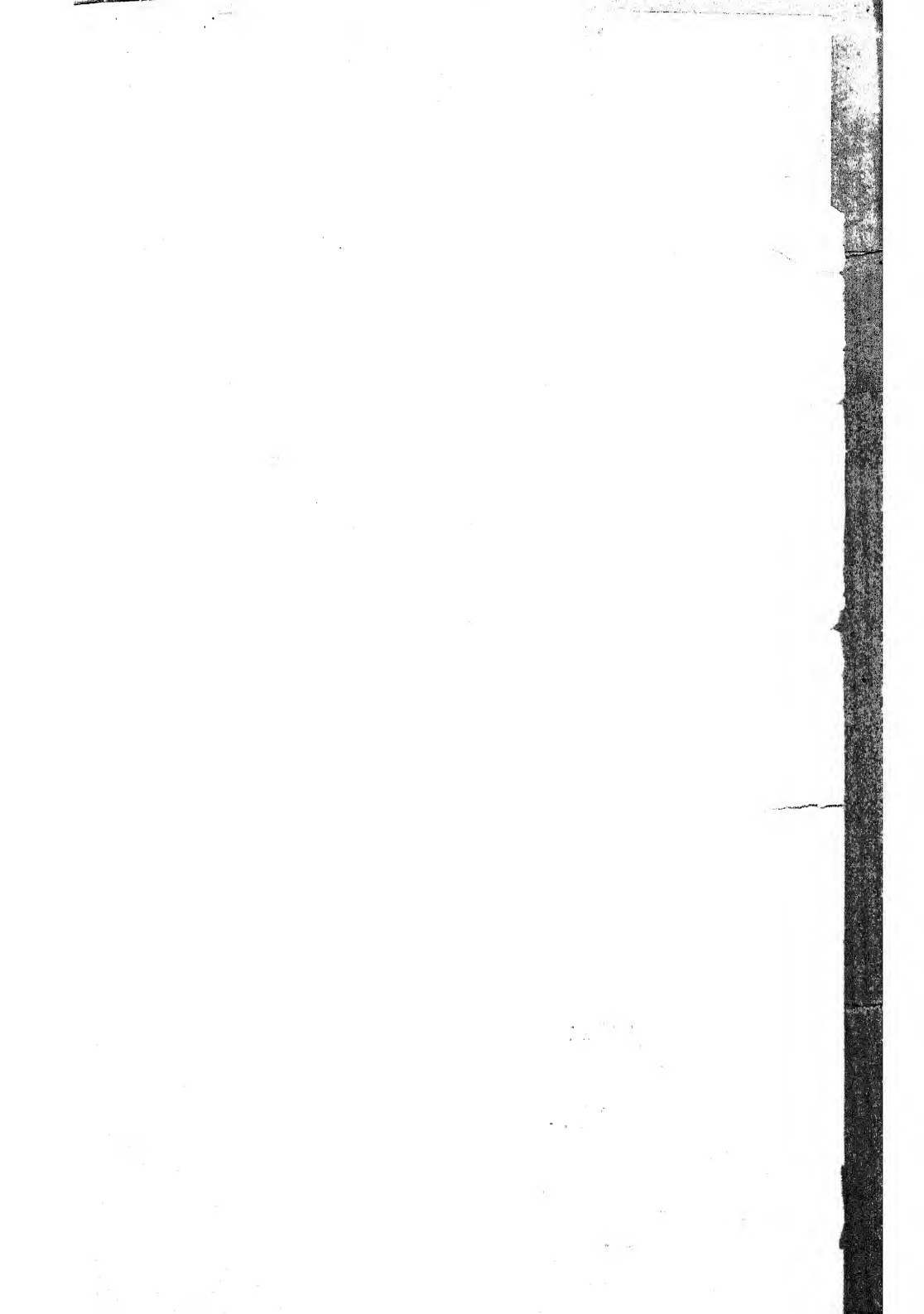
एतादृशशङ्कानवकाशादेव परमाणुनित्यत्वसाधकसूत्रेऽद्रव्यत्वशब्देनैव नि-
त्यत्वहेतुर्निर्दिष्ट इति न काचित् क्षतिरिति ।

तस्मात्प्रायेण सूत्रकाराभिप्रायाननुरोधिनश्चन्द्रकान्तीयभाष्यस्य न यथा-
वस्थितसूत्रार्थविज्ञानायोपादानं साधीयः । उपस्कारादिकमेव च यथावस्थितार्थबोधकं
वैशेषिकहृदयावजिगमिषुभिरुपादेयमिति सिद्धम् ॥ इति श्रीः ॥

॥ इति तर्कशास्त्रनिरूपणे न्यायवैशेषिकव्याख्यापरिशीलनं नाम पञ्चमोऽङ्गसमाप्तः ॥

॥ इति तर्कशास्त्रनिरूपणं समाप्तम् ॥

PRINTED AT
THE GNANAPANDITHAR PRESS.
KRISHNAMPET TRIPPLICANE, MADRAS.

